

De politiek van populisme onderzoek. Een kritiek op *Diplomademocratie* en de verklaring van populisme uit kiezersgedrag

Merijn Oudenampsen

*Een dominante aanwezigheid in de literatuur over het populisme in Nederland zijn de studies die pogen de opkomst van het populisme te verklaren uit veranderend kiezersgedrag en politieke participatie. Onderzoekers grijpen daarbij terug op het behaviouralisme en pluralisme uit de jaren veertig en vijftig. Een revisie van de WRR studie *Diplomademocratie* laat zien dat het gebruik van de vooraannames uit deze traditie resulteert in een onevenwichtige en incorrecte weergave van politieke ontwikkelingen. Het leidt tot de naturalisatie van de opkomst van het populisme, wat in het geval van *Diplomademocratie* gelijk opgaat met een problematisch plei-dooi voor politieke accommodatie.*

'You can't fight history.'
'Ah, interesting. And who makes history?'
'Movements. Trends. Elans. Processes. Not who, what.'
Anthony Burgess, 1985 (p. 129)

'The laws of statistics are valid only where large numbers or long periods are involved, and acts or events can statistically appear only as deviations or fluctuations. The justification of statistics is that deeds and events are rare occurrences in everyday life and in history. Yet the meaningfulness of everyday relationships is disclosed not in everyday life but in rare deeds, just as the significance of a historical period shows itself only in the few events that illuminate it. The application of the law of large numbers and long periods to politics or history signifies nothing less than the wilful obliteration of their very subject matter, and it is a hopeless enterprise to search for meaning in politics or significance in history when everything that is not everyday behaviour or automatic trends is ruled out as immaterial.'
Hannah Arendt, *The Human Condition*, p. 42

Het populisme beleeft een bijna net zo stormachtige opkomst in de sociale wetenschappen als in de politiek. In een kort tijdsbestek is het onderwerp uitgegroeid van ondergeschoven kindje tot oogappel, misschien zelfs tot spil van het academische debat. De lijst met boeken, tijdschriften en artikelen over de opkomst van het populisme en de sociale achtergronden van het fenomeen groeit met de dag en is bijna niet meer bij te houden. Mede daarom is dit artikel geen poging om op evenwichtige wijze de balans op te maken. Het is selectiever van aard en streeft eerder naar het bediscussiëren van een dominante tendens, een zwaartepunt

binnen het populisme onderzoek, namelijk de studies die zich richten op het veranderend kiezersgedrag als belangrijkste verklarende factor van de politieke ontwikkelingen de laatste jaren. Onderzoekers grijpen daarbij terug op het behaviouralisme en pluralisme uit de jaren veertig en vijftig. De kanttekeningen die in de afgelopen decennia bij deze stromingen zijn geplaatst lijken te zijn vergeten, of worden in ieder geval onvoldoende meegenomen. De stelling van dit artikel is dat dit heeft geleid tot een onevenwichtig en incorrect beeld van de opkomst van het populisme, waarbij de vormende rol van gebeurtenissen, van politiek en ideologie – in andere woorden, de continue strijd om de perceptie van maatschappelijke problemen en ontwikkelingen – onvoldoende erkend en bestudeerd wordt. Deze kritiek wordt geïllustreerd aan de hand van een revisie van de studie *Diplomademocratie*. Dit alles niet enkel uit epistemologische overwegingen, maar ook vanwege de concrete politieke implicaties van de in dergelijke studies aangehouden keten van causaliteit.

De directe aanleiding voor het schrijven van dit artikel was de publicatie van het WRR rapport van de bestuurskundigen Mark Bovens en Anchrit Wille (2009), getiteld *Diploma Democracy*. Het rapport vond vrijwel onmiddellijk een brede weerklank. Verschillende kranten plaatsten interviews met de auteurs, politici beaamden de conclusies, vooraanstaande intellectuelen als David van Reybrouck (2008) namen de analyse over in hun essays, politieke debatcentra debatteerden de implicaties, het tijdschrift *Beleid & Maatschappij* wijdde er een speciaal dossier aan. Zelfs het *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2011* stond in het teken van deze studie en Kamervoorzitter Gerda Verbeet somde voor de pers nog eens de kernpunten van Bovens en Wille op bij de presentatie van het *Jaarboek*. In dergelijke omstandigheden wekt het geen verbazing dat journalisten de diplomademocratie tot de kern van het debat over populisme hebben gemaakt. Een zoektocht op de term ‘diplomademocratie’ levert in het digitale krantenarchief zeventig artikelen op in kranten, en tien in weekbladen¹. Al met al niet slecht voor een studie die pas in januari 2011 in een Nederlandse vertaling is uitgekomen. Het gevolg is dat vandaag de dag in brede kringen het begrip diplomademocratie en de specifieke lezing van de opkomst van het populisme die met het idee verbonden is, als een sleutel wordt gezien tot het begrijpen van de huidige politieke tegenstellingen.

De studie, zo zal ik stellen in onderstaand artikel, vertoont echter een aantal inconsistenties, een serie van tekortkomingen die twijfels doen rijzen over de met zoveel zekerheid geponeerde conclusies. Daarmee doel ik niet op het bestaan van een ‘diplomademocratie’ als zodanig. In die zin is de studie *Diplomademocratie* – ondanks de beperkte opzet van de analyse – een welkome en goed getimede Nederlandse uitvoering van vergelijkbare onderzoeken uit de jaren zeventig, zoals bijvoorbeeld Pierre Bourdieu zijn bekende *Distinction* (1984/1979). Wat ik wil problematiseren zijn de objectiverende en simplificerende kwalificaties van de opinies van lager en hoger opgeleiden en het autonome causale effect dat deze opinies wordt toegeschreven, wat de auteurs (ver)leidt tot het statement dat de PVV van Geert Wilders een aanwinst voor de democratie is. Deze analytische

1 Ik heb daarbij gebruik gemaakt van Lexisnexis.nl, bezocht op 14 november 2011.

tekortkomingen, zo zal ik proberen te laten zien, staan niet op zichzelf maar hebben diepe wortels in een bepaalde traditie van sociale wetenschapsbeoefening, die zich richt op veranderend kiezersgedrag als verklaring voor politieke ontwikkelingen en daarmee structureel de effecten van politieke gebeurtenissen en politiek handelen negeert. De structuur van dit artikel bestaat daarmee grofweg uit twee delen: een eerste deel betreft een close reading van de studie *Diplomademocratie*; een tweede onderdeel plaatst de tekortkomingen van deze studie in een breder kader. Het artikel eindigt met enkele suggesties voor toekomstig onderzoek.

1 Een close reading van *Diplomademocratie*

Het uitgangspunt van de studie van Bovens en Wille is dat we leven in een diplomademocratie. Hiermee wordt een democratie bedoeld 'waarin burgers meer politieke invloed hebben naar gelang hun opleidingsniveau, gemeten in termen van hun hoogst behaalde diploma, hoger is.' (2011a p13)². De studie neemt de vorm aan van een drietrapsraket. Eerst wordt gekeken naar de ontwikkeling van de diplomademocratie over de jaren heen. Vervolgens kijkt men naar mogelijke verklaringen voor de opkomst van de diplomademocratie. Hierna stellen de onderzoekers vast dat dit leidt tot een *bias* in politieke representatie, en dat de opkomst van het populisme gezien kan worden als een reactie op deze bias. De studie sluit af met enkele concrete politieke aanbevelingen om lageropgeleiden meer te betrekken bij de politiek.

Wat betreft theoretisch raamwerk is de studie een expliciete verdediging van een zwakke 'mimetische' of 'descriptieve' conceptie van representatie (2011a, p. 19-20), het idee dat de politiek (voor zover mogelijk) als een afspiegeling van de opvattingen van het volk functioneert en dient te functioneren. Politieke representatie is volgens de mimetische visie 'eenrichtingsverkeer van beneden naar boven, van de samenleving naar de politiek' (p. 18). Deze visie wordt afgezet tegen een meer elitaire benadering van representatie - de namen van Edmund Burke en John Stuart Mill worden genoemd - waarin er sprake is van tweerichtingsverkeer. Volgens deze laatste visie is representatie een zaak van leiderschap: 'De politieke vertegenwoordigers hebben een belangrijke taak om de burgers op te voeden en hen te leiden. De politieke elite dient het initiatief te nemen, zij moet problemen definiëren, politieke agenda's bepalen en zich tot de *demos*, het volk, richten met voorstellen en oplossingen. En zij moet de burgers om instemming vragen' (2011a, p. 19). De crux is hier dat vanaf het begin van de studie twee zaken door elkaar heen lopen, het *Sein* en het *Sollen*: een idee over hoe de politiek dient te functioneren en een idee over hoe ze werkelijk functioneert. We komen hier later op terug, maar dit is het punt waarop de gebruikte ideologische voorannames het lastig maken voor de auteurs, om de werkelijkheid te analyseren zoals die is, in plaats van zoals deze zou moeten zijn.

2 Ik zal voor de citaten zoveel mogelijk gebruik maken van de Nederlandse vertaling uit 2011. Af en toe zal ik echter terugvallen op de Engelse editie van het WRR rapport uit 2009, die op sommige punten wat uitgebreider is.

Het essay opent vrij dramatisch met de beschrijving van een ‘nieuwe maatschappelijke verzuiling’ op basis van opleiding: ‘Kon je vroeger op basis van iemands geloof een groot deel van diens sociale leven en politieke standpunten uittekenen, nu is opleidingsniveau zo’n sociale *marker*’ (2011a, p. 10 cursief in origineel). Deze nieuwe verzuiling, aldus de auteurs, ‘maakt de dominantie van academici in de politiek problematischer dan voorheen. Hoger en lager opgeleiden hebben niet altijd dezelfde zorgen en belangen. Hoger opgeleiden zijn kosmopolieten, lager opgeleiden vooral nationalistisch ingesteld’ (2011a, p. 11). Dit is volgens de auteurs niet een kwestie van het hebben van bepaalde (verlichte) ideeën of niet, maar van uiteenlopende belangen: ‘Hoger opgeleiden ervaren vooral de lusten van open grenzen, lager opgeleiden dragen de lasten’ (2011a, p. 11). Dit is in het kort, de problematische opmaat naar de problematisering van de diplomademocratie.

De kloof

Een hoofdrol in de verhandeling speelt de politieke kloof tussen lager- en hogeropgeleiden. Deze is ontstaan en neemt nog steeds in omvang toe volgens de auteurs, doordat de maatschappij zich ‘meer en meer lijkt te ontwikkelen tot een platoonse meritocratie’ (2011a, p. 23) waar hoogopgeleiden het voor het zeggen hebben. Dat de kloof bestaat en zeer omvangrijk is, wordt overtuigend en met veel onderbouwing aangetoond. De auteurs vinden in de data een structureel grotere invloed van hoogopgeleiden in de politiek. Deze zijn tot vele malen vaker politiek actief dan lageropgeleiden, stemmen vaker, en hebben een hogere mate van politieke interesse. Ook het kabinet en het parlement kennen een oververtegenwoordiging van hoogopgeleiden, waarbij het Nederlandse kabinet van 2007 als een hoogtepunt wordt aangehaald: dertien van de zestien ministers hadden een doctorandus titel, zes daarvan een doctorstitel, vier daarvan waren professoren. De indrukwekkende hoeveelheid tabellen en data die de auteurs vervolgens de revue doen passeren, onderbouwt de claim van het ‘nieuwe’ van deze verzuiling en het ‘meer en meer’ meritocratische echter niet. Het geeft over het geheel genomen eerder een beeld van stabiliteit, zowel wat betreft onevenredige participatie als wat betreft het opleidingsniveau van politici. De auteurs kwamen eerder al tot de conclusie dat als het gaat om klassieke vormen van participatie zoals opkomst bij verkiezingen, deelname aan actiegroepen, en deelname aan demonstraties, er geen sprake is van een groeiende kloof (2009a, p. 25). In de Nederlandse editie van het rapport wordt volstaan met de bewering dat het niet eenvoudig is ‘om dat over een reeks van jaren vast te stellen’ (2011a, p. 38), of dat ‘verschillen door de tijd heen moeilijk te meten’ zijn, door ‘het veranderlijke en weinig geïnstitutionaliseerde karakter van deze vormen van politieke participatie’ (2011a, p. 40).

Wat betreft de oververtegenwoordiging van hoogopgeleide politici stellen de auteurs dat ‘de politiek-bestuurlijke elite in ons land, tot op zeker hoogte altijd al een diplomademocratie [is] geweest’ (2011a, p. 64). Ook de kloof tussen hoger en lager opgeleiden op het gebied van politiek vertrouwen dateert vooral uit de jaren tachtig en negentig, en is ‘in het afgelopen decennium nauwelijks meer toegenomen’ (2011a, p. 107). De belangrijkste verandering die wordt opgevoerd betreft de opkomst van een nieuw type maatschappelijk middenveld, niet langer gedomi-

neerd door de traditionele massaorganisaties met intensieve vormen van contact tussen lageropgeleide leden en een hoger opgeleid kader, maar door single issue belangengroepen en internetactivisme, zonder participatie van lageropgeleiden. Dit is waarschijnlijk het meest interessante en relevante deel van de argumentatie. Maar goed, in de oude massaorganisaties waren hoogopgeleiden ook al de baas, zoals de auteurs zelf ook bevestigen. Het gebrek aan overtuigend bewijs voor een groeiende kloof is ook precies het punt waarop critici de studie hebben aangevallen. Zo stellen Amsterdamse politicologen dat er op dit punt zelfs sprake is van een afname van de ongelijkheid:

‘De vraag is of deze verschillen door de tijd heen groter zijn geworden, zoals Bovens en Wille stellen. Dit blijkt echter niet het geval. Wanneer het gaat om opkomst bij verkiezingen, het lidmaatschap van politieke partijen, deelnames aan andere politieke of maatschappelijke organisaties, politiek cynisme en gevoelens van politieke machteloosheid zijn de verschillen tussen laag- en hoog opgeleiden door de tijd heen stabiel. Bij politieke belangstelling blijken de verschillen tussen laag- en hoog opgeleiden over de tijd juist significant te zijn afgenomen. In geen van de zes onderzochte houdingen en gedragingen vonden we bewijs voor een toegenomen opleidingskloof.’ (Hakhverdian, De Vries en Van der Brug 2011)

Het onbevredigende antwoord van Bovens en Wille (2011b) daarop is dat er ‘wel degelijk een maatschappelijke kloof’ bestaat, maar dat was natuurlijk de vraag niet. Het gaat erom of er sprake is van een groeiende kloof, en dat is maar net afhankelijk van de periode die aangehouden wordt, zo blijkt ook uit de reactie van de auteurs. Zo is er in de jaren tachtig een kloof ontstaan op sociaal-culturele issues, en ook wat betreft politiek cynisme en wantrouwen. Maar deze is sinds midden jaren negentig stabiel en dat is weer belangrijk voor de derde trap van de studie: de causale verbinding tussen de kloof en de opkomst van het populisme. Daar komen we zo op terug. In de eerdere Engelse versie van de studie, redden de auteurs zich uit deze complexiteit door aan het einde van de eerste trap van de studie te concluderen dat ‘Nowadays, much more so than in the first half of the twentieth century, The Netherlands and most other Western democracies are ruled by the well-educated.’ (2009, p. 58). In de Nederlandse editie laat men aanvankelijk een dergelijk statement achterwege, maar uiteindelijk spreekt men in vergelijkbare algemene bewoordingen, over de opkomst van de diplomademocratie in de ‘tweede helft van de vorige eeuw’ (2011a, p. 85). Dat is weinig schokkend te noemen. Daarmee is *Diplomademocratie* voornamelijk een beperkte Nederlandse uitvoering, van een reeks van andere studies (Converse 1972, Bourdieu 1984) die in de jaren zeventig naar het effect van opleiding zijn gedaan. Het is de vraag of het etiket ‘nieuw’ hier van toepassing is, en of het daardoor als verklaring kan dienen voor hedendaagse politieke ontwikkelingen.

De meritocratie

De tweede trap betreft de verklaring waarom de politieke elite verworden is tot een academische elite. We kunnen er kort over zijn. Het is vooral opmerkelijk

door wat er niet behandeld wordt. ‘De sterke band tussen sociale afkomst en de toegang tot politieke ambten is volledig verdwenen’, zo stellen de auteurs. ‘In de tweede helft van de vorige eeuw is afkomst echter vervangen door opleiding’ (2011a, p. 85). Dat er sprake is van elitevorming, een vrij voor de hand liggende hypothese gezien de ongelijkheid die uit de data opdoemt, dat sociale afkomst via het onderwijs gereproduceerd en gekanaliseerd wordt, zoals Bourdieu op bekende wijze heeft laten zien in zijn in de in bepaalde opzichten zeer vergelijkbare studie *La Distinction*, vinden we in deze analyse echter niet terug. In plaats daarvan schilderen de auteurs een beeld alsof het bijna per ongeluk gebeurt: ‘verschillende vraag en aanbod factoren’ in het selectieproces hebben ervoor gezorgd ‘dat politieke functies vooral worden vervuld door hoogopgeleide burgers met een professionele achtergrond’ (2011a, p. 85). Aan de maatschappelijke structuren waarin dit selectieproces is ingebed wordt verder weinig aandacht besteed. De mythe van de meritocratie, met gelijke kansen voor iedereen, wordt als zodanig niet ter discussie gesteld. Wie een bezoek aan het Barlaeus Gymnasium in Amsterdam zou afleggen of studies naar schoolkeuze zou lezen (zie bijvoorbeeld Terwel 2006), zal moeten concluderen dat dit selectieproces niet in het luchtledige gebeurt, maar sterk bepaald wordt door de sociale afkomst van de ouders van de kinderen. Dit alles blijft echter buiten beeld in de studie, met het gevolg dat het een veel beperktere analyse van de dominantie van hoogopgeleiden biedt dan het type studie waar het op geïnspireerd is.

De causale verbinding met het populisme

In de laatste en belangrijkste trap van de studie beargumenteren de auteurs waarom diplomademocratie leidt tot een onevenredige vertegenwoordiging en waarom dit de opkomst van het populisme heeft veroorzaakt. Lageropgeleiden hebben volgens de auteurs andere beleidsvoorkeuren dan hoger opgeleiden. Zij zijn relatief pessimistischer over de Europese eenwording, maken zich meer druk over criminaliteit en over de integratie van etnische minderheden, alsmede de hedendaagse immigratie, en zijn een groter voorstander van meer democratische zeggenschap. Op zich zou dit niet tot problemen moeten leiden als de hoger opgeleide politici het als hun taak zouden beschouwen de beleidsvoorkeuren van lageropgeleiden politiek te representeren. Maar dat is niet het geval. Politici vertegenwoordigen deze standpunten niet goed, zo stellen de auteurs, omdat ze een ander begrip van politieke representatie hebben dan de bevolking. Zo’n zestig procent van de politici houdt vast aan representatie van bovenaf: het creëren van draagvlak en zoeken van instemming voor haar beleid, terwijl bijna tachtig procent van de bevolking een voorkeur heeft voor representatie van onderop, in de zin dat politici de voorkeuren van de bevolking in beleid omzetten (2009, p. 71). Opmerkelijk is dat deze verschillende inzichten wat betreft het functioneren van de democratie volgens de auteurs niet het gevolg zijn van politieke strijd en de mate van democratisering, maar zich geleidelijk geëvolueerd hebben: ‘understan-

dings of political representation gradually evolve' (2009, p68)³. Het gevolg is onevenredige vertegenwoordiging: de voorkeuren van hoger opgeleiden hebben een grotere presentie in de Nederlandse politiek. Hier komen we bij het laatste deel van de argumentatie, namelijk of deze *bias* tot problemen leidt. Volgens de auteurs is de opkomst van het populisme een reactie tegen en correctie op deze bias.

De casus die wordt opgevoerd om dit te illustreren is het referendum over de Europese grondwet, waar de overgrote meerderheid van de politici een andere positie innam dan de beleidsvoorkeuren van de bevolking. Dit is de *smoking gun*: 'The example of European unification illustrates how in a diploma democracy the 'educated' opinions are included and the 'non-educated' opinions are sometimes excluded from the participatory and political representative arenas.' (2009, p. 90). Volgens de auteurs waren de voorstemmers 'veelal hoger opgeleid en woonden in villadorpen en in de betere buurten van de grote steden en waren vooral een aanhanger van D66 en GroenLinks, bij uitstek de partijen van de academici, maar ook van PvdA, CDA of VVD' (2011a, p. 120). De tegenstemmers daarentegen 'waren overwegend lager opgeleid en woonden op het platteland, in de naoorlogse wederopbouw wijken van de grote steden of in de Vinexgebieden. Zij hadden bij de kamerverkiezingen van 2003 op de SP of de LPF gestemd, of waren thuisgebleven' (2011a, p. 120). De exit poll waar de auteurs hun oorspronkelijke argument op baseren (2009, p. 83-84) laat echter zien dat 51% van de hoogopgeleiden tegen de grondwet stemden, 72% van de mensen met een middelbare opleiding en 82% van degenen met een basisopleiding⁴. Nu stellen Bovens en Wille dat dit verschil van 20 tot 30% de causale verbinding tussen de diplomademocratie en de populistische revolte aantoonst. Er wordt dan ook vrijuit gesproken van 'het nee van de lager opgeleiden' (2011a, p. 121). Wat niet onverlet laat dat in het scenario dat iedereen in Nederland hoogopgeleid zou zijn, de uitslag volgens de exit polls alsnog een nee tegen de grondwet zou zijn geweest!

Nu moet hierbij opgemerkt worden dat de opinieonderzoeken niet eenduidig zijn: een exit poll van Interview-NSS geeft met 52% hoogopgeleide tegenstemmers hetzelfde beeld⁵, maar de NKO data van het jaar daarop rapporteert 47% hoogopgeleiden die tegenstemden, en 48% voor. Terwijl de Engelse versie van *Diplomademocratie* uitgaat van de exit poll, neemt de Nederlandse versie de NKO data als uitgangspunt (2011a, p. 97). Er zijn echter goede redenen om van de exit polls uit te gaan en wat behoedzamer om te gaan met de NKO data, want zoals Wille en Bovens zelf al elders in hun boek stellen, lijdt de NKO data aan overrapportage en

3 Eenzelfde veralgemeniserend taalgebruik wordt ingezet om de democratiseringstendens sinds het einde van de verzuiling te verklaren: 'Deze democratische vernieuwingen zijn onderdeel van een breder proces van modernisering dat voortkomt uit dieperliggende demografische en sociale veranderingen van onze samenleving' (2011, p. 23). Blijkbaar is het niet het resultaat van concrete inspanningen van politieke bewegingen.

4 Deze data zijn afkomstig van de exit polls van de website van Maurice de Hond (www.peil.nl).

5 Zie: <http://www.europese-grondwet.nl/a/referendum/analyse-uitslag.html>, bezocht op 14 november 2011.

sociaal wenselijke antwoorden⁶. Maar zelfs wie alleen naar de gegevens van het NKO zou kijken, kan ook niet anders concluderen dan dat het beeld van de tegenstemmers dat Bovens en Wille aandragen als lageropgeleide, ‘nationalistische’ SP en LPF stemmers of thuisblijvers een ernstige misrepresentatie is: zo stemde zelfs de ‘kosmopolitische’ GroenLinks achterban in meerderheid tegen:

Tabel 1

Stemgedrag referendum 2005 naar stemgedrag Tweede Kamer 2003			
	Stemde niet	Stemde tegen	Stemde voor
	%		
Partij gestemd in 2003			
D66	12	42	46
PvdA	27	46	27
GroenLinks	19	44	37
VVD	25	40	35
CDA	30	33	37
SP	19	65	16
ChristenUnie	18	73	9
SGP	22	65	13
LPF	36	54	10

Bron: CBS 2008

Klaarblijkelijk worden de opinies van hoogopgeleiden dus ook uitgesloten, en moet er een andere verklarende factor dan opleiding worden gezocht voor de nee-stem tegen de grondwet. Zo zijn er nog andere aanwijzingen die de auteurs zelf aandragen - bijvoorbeeld dat van 2001 tot 2004 het vertrouwen in de politiek over de hele linie daalde (2011a, p. 106) - die laten zien dat er sprake is van een bredere trend van politieke onvrede die niet simpelweg in termen van opleiding begrepen kan worden. Een eenvoudige en voor de hand liggende verklaring zou kunnen zijn dat de Nederlandse politiek en het beleid van Europese eenwording, onafhankelijk van opleiding, als minder democratisch werd gezien in die periode,

6 Bij het NKO onderzoek uit 2006 rapporteerde 47% van de hoogopgeleide respondenten dat zij tegen hebben gestemd vergeleken met 62% van de laagst opgeleiden. Het is echter aannemelijk dat deze lagere hoeveelheid tegenstemmers dan in de exit polls, zowel hoger als lageropgeleiden, een jaar na dato, verklaard kan worden door sociaal wenselijke antwoorden. Zoals Bovens en Wille zelf ook stellen, lijdt het NKO aan overrapportage: “Bij het NKO wordt aan respondenten gevraagd of ze hebben gestemd. Een dergelijke zelfrapportage kan afwijken van wat mensen feitelijk hebben gedaan. Niet-stemmers kunnen zich schamen en sociaal wenselijke antwoorden geven. Van het NKO is het bekend dat dit tot overrapportage leidt” (2011a, p144) Zo ligt het opkomstpercentage van hoger opgeleiden in de NKO data (83%) zo’n 16% hoger dan in de Interview-NSS exit poll (67%). Het is dan ook opmerkelijk dat de auteurs in Diplomademocratie onbekommerd uitgaan van de NKO data in plaats van de exit polls. En het is helemaal onverklaarbaar dat zij de tegenstem exclusief verklaren uit ‘de macht van het getal’ van lager en middelbaar opgeleiden (2011a, p. 128).

en dat de politiek daarvoor werd afgestraft door de kiezers. Dat is ook wat opinieonderzoek uit die tijd uitwijst: 'het wordt ons gewoon in de maag gesplitst', aldus een typische reactie van een 'gemengde' klankbordgroep (Plasschaert Quality in Research 2005, p. 11).

In het verklaren van deze politieke discrepantie tussen politici en bevolking over de Europese eenwording, proberen de auteurs echter zoveel mogelijk om deze logische conclusie heen te draaien. Zo lezen we dat: 'One of the attributes of democratic societies is that governments in one way or another ought to be responsive to the 'will of the people'. A problem for elected representatives in contemporary democracies is, however, that in many cases they have no direct way of knowing the positions of 'their' voters on political issues' (2009, p. 71). Dat politiek tegenwoordig bestaat bij de gratie van bijna continue opiniepeilingen is kennelijk onbekend bij de auteurs. We lezen ook dat op de moeilijkere issues hoger en lager opgeleiden het niet eens zijn, omdat lageropgeleiden complexe thematiek niet goed begrijpen (2011a, p. 100, p. 128-129). We lezen dat wanneer 'politici geen informatie hebben over hoe hun kiezers staan tegenover politieke kwesties, dan zullen ze de opinies van hun kiezers proberen in te schatten door hun eigen percepties op hen te projecteren' (2011a, p. 100); dat ze daarbij wel eens een foute inschatting maken. Zo ontstaat dus onbedoeld een *bias*. Dit alles is pure mystificatie. Bij het referendum over de grondwet was het algemeen bekend bij alle politici dat de bevolking overwegend negatief gestemd was in haar oordeel over de grondwet. Zo stelt een klankbordgroep onderzoek dat het Ministerie van Buitenlandse Zaken twee maanden voor het referendum liet uitvoeren: 'een meerderheid van de respondenten is te typeren als sceptisch dan wel argwanend richting de politiek, zowel op nationaal als op Europees vlak. Dit is van grote invloed op de houding ten aanzien van een Europese grondwet' (Plasschaert Quality in Research 2005, p. 11). Grappig genoeg vermelden Bovens en Wille in dezelfde paragraaf ook dat de meerderheid van de Nederlandse politici het EU referendum beschouwen als een pijnlijke vergissing die in de toekomst niet voor herhaling vatbaar is (2011a, p. 99). Het is dus overduidelijk dat het hier niet gaat om politici die graag de positie van hun electoraat willen representeren maar door een gebrek aan kennis of door inschattingfouten daar niet aan toe komen. De logische conclusie is dat politici in dit geval helemaal niet de intentie hadden om het electoraat te vertegenwoordigen. Op een of andere manier lijken de mimetische of descriptieve voorannames de auteurs in de weg te lopen.

Nog vreemder wordt het als de auteurs stellen dat de hoogopgeleide bias een serieus probleem is omdat het leidt tot politieke instabiliteit en omdat de tegenstem het Europese integratieproces voor jaren heeft vertraagd (2009, p. 83). Terwijl dat toch juist het doel van de democratische meerderheid van de kiezers was die hun stem uitbracht tegen de grondwet en tegen verdere integratie. Verder lezen we dat referenda goed zijn omdat ze de euroacademici dwingen om verder na te denken over hoe ze wel een ja-stem binnen kunnen slepen (2009, p. 102). Hier lijken de auteurs op hun schreden terug te keren naar een topdown idee van representatie, met referenda als stok tussen de deur om politici te dwingen om instemming van de bevolking te blijven organiseren, zoals Walter Lippman dat op fameuze wijze beschreef als *the manufacture of consent*.

De politieke duiding van de belangen en behoeftes van lageropgeleiden

Problematisch verder is dat er aan de nee-stem door de auteurs een eenduidige nationalistische betekenis wordt gegeven, terwijl uit opinieonderzoek blijkt dat deze simpelweg niet een-twee-drie politiek is in te kleuren. Opmerkelijk is bijvoorbeeld dat als de belangrijkste motivatie voor de tegenstem, met 32% een 'gebrek aan informatie' wordt gerapporteerd (Eurobarometer 2005). Verder is zelfs het expliciet nationale element, in de zin van het verlies van nationale soevereiniteit, of de vrees voor ondergeschiktheid aan grotere landen als Frankrijk en Duitsland die terugkomt in de verschillende onderzoeken, zeer ambigu. Zorgen over het verlies aan Nederlandse identiteit, betekenen in dit geval ook zorgen over het verlies van democratische zeggenschap en verworvenheden, zo blijkt uit de discussies van respondenten (Plasschaert Quality in Research 2005, p. 11). Kortom, de stem tegen de EU grondwet kan net zo goed geïnterpreteerd worden als een veel breder gedragen zorg onder zowel lager- als hoogopgeleiden over het verlies van democratische zeggenschap en kan niet simpelweg gereduceerd worden tot de oppositie kosmopolitisme/nationalisme of de angst voor Polen en andere Oost-Europeanen, waar Wille en Bovens het herhaaldelijk over hebben (2011a, p. 11; p. 113). Alhoewel Bovens in de NRC vermeldt dat 'zorgen van gewone Nederlanders over europeanisering, immigratie, en globalisering' door de elite worden weggezet 'als xenofob en racistisch'⁷, maken de auteurs zelf zich evenzeer schuldig aan projectie. In dit licht doemt uit de NKO gegevens trouwens ook een interessante, even valide verklaring op voor de hogere waarde van de lageropgeleide tegenstem: lageropgeleiden hebben een significant grotere voorkeur voor directere vormen van democratie dan hoogopgeleiden en politici (2011a, p. 98).

Deze misrepresentatie lijkt ook van toepassing op de belangen die Bovens en Wille toeschrijven aan lager- en hoger opgeleiden. 'Hoger en lager opgeleiden hebben niet altijd dezelfde zorgen en belangen. Hoger opgeleiden zijn kosmopolieten, lager opgeleiden vooral nationalistisch ingesteld. [...] Hoger opgeleiden ervaren vooral de lusten van open grenzen, lager opgeleiden dragen de lasten', zo stellen de auteurs (2011a, p. 11). Voor dit statement wordt echter geen onderbouwing aangeleverd, enkel wat anekdotisch aandoende referenties aan Poolse pensions en de spreekwoordelijke loodgieters. We hoeven alleen maar te denken aan het transportwezen, met haar 350.000 werknemers (de havens, Schiphol, vrachtwagenchauffeurs etc.) letterlijk de handen en voeten van de globalisering, de toerisme-industrie of de bouwsector waar voor de kredietcrisis – in het tijdperk van de 'vrolijke globalisering' – de bouwvakkers niet waren aan te slepen, om dit simplistische beeld onderuit te halen. De werkgelegenheid van veel lageropgeleiden is nauw verbonden met mondialiseringprocessen en met de Europese markt. De relevante vraag is hier eerder of mensen wel altijd op hun individuele, rationeel doordachte belangen stemmen. Alweer is het hier de wens van de auteurs om uit te gaan van bepaalde voorraanmes, die botst met de werkelijkheid zoals die is. In dit specifieke geval lijken de auteurs noch te veel van het idee van rationele nuts-

7 Zie NRC Next 26 mei 2009, 'Hoogleraar: "PVV is goed voor Nederland"'

maximalisatie uit te gaan, om de realiteit in al haar complexiteit te kunnen duiden.

Wat geldt voor het referendum over de Europese grondwet geldt evengoed voor alle andere thema's waar lageropgeleiden zich volgens de NKO data meer zorgen over maken dan hoger opgeleiden: de probleemdefinities staan niet vast en achter de zorgen kunnen zeer verschillende motivaties en politieke voorkeuren schuil gaan, of juist onbepaalde zorgen, zonder duidelijke motivatie of politieke voorkeur. Dat velen volgens de NKO data uit 2006 de aanpassing van etnische minderheden als het meest urgente politieke issue zien, zegt niets over wat zij daarvoor verstaan: bijvoorbeeld assimilatie of integratie met behoud van eigen cultuur⁸. Deze meerduidige betekenissen komen veel voor in gestandaardiseerd onderzoek, wat vaak leidt tot interpretatiefouten, aldus Bourdieu:

'Opinions which are identical if taken at face value, but which express very different dispositions and imply very different or even opposing actions, are lumped together in the same class.' (Bourdieu 1984, p. 422)

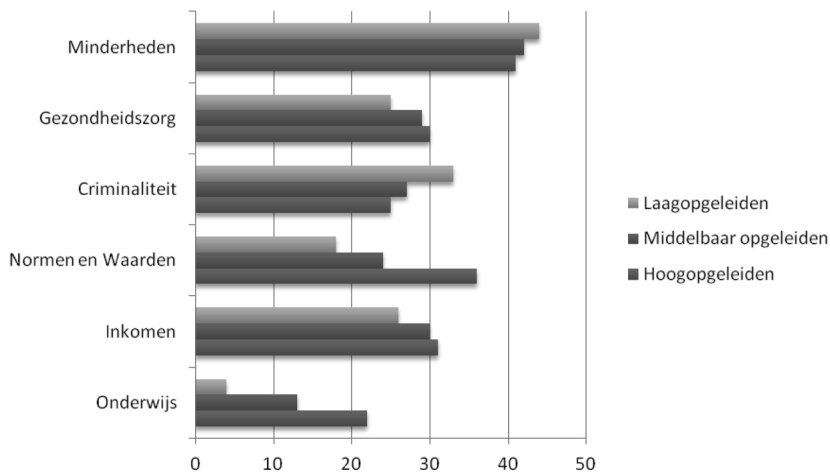
Het tegenovergestelde kan ook gebeuren: eenzelfde zorg van het electoraat kan op verschillende manieren worden geregistreerd. Zo is op het punt van normen en waarden (samen met onderwijs, maar dat daar hoogopgeleiden meer prioriteit aan geven dan lager opgeleiden, mag niet verbazen) de grootste divergentie te vinden tussen de prioriteiten van lager en hoogopgeleiden. Lageropgeleiden vinden normen en waarden⁹ veel minder urgent dan hoogopgeleiden, zij vinden daarentegen criminaliteit weer urgenter dan hoogopgeleiden. Het probleem met dit soort nominalistische tegenstellingen is dat criminaliteit door veel lageropgeleiden bij uitstek gezien wordt als een thema van normen en waarden, een kwestie van moraliteit (Bourdieu 1984). Wat er wordt gemeten in een dergelijk onderzoek zijn dus niet enkel politieke positieverschillen tussen lager en hoger opgeleiden maar ook definitieverschillen. Zonder kwalitatief onderzoek blijft de betekenis van wat er precies gemeten wordt, onduidelijk. Figuur 1 met politieke prioriteiten van hoog- en laagopgeleiden is daarmee slechts een klein stukje van een zeer incomplete puzzel, waar Bovens en Wille hun eigen denkschema op forceren.

Rechtlijnige groei of omslag?

Laten we terug gaan naar de algemene betooglijn. In bredere zin beweren de auteurs dat de dominantie van hoogopgeleiden een nieuwe conflictdimensie in de politiek lange tijd heeft gemaskeerd: die tussen lageropgeleide nationalist en hoogopgeleide kosmopolieten. De opkomst van deze conflictdimensie is niet het product van de positionering van politici, van politieke strijd of de ontwikkeling

8 Hierbij moet natuurlijk vermeld worden dat net zo goed de betekenis van 'assimilatie' en 'integratie met behoud van eigen cultuur' niet eenduidig is maar politiek beladen en onderwerp van definitiestrijd tussen verschillende facties.

9 Onder normen en waarden vallen bij het NKO fenomenen als normverval, individualisering, intolerantie, sociale contacten (CBS 2008).

Figuur 1 *Belangrijkste politieke problemen in Nederland naar opleiding*

Bron: Bovens en Wille 2011a, p. 91

van het publieke debat, maar komt op vrij spontane wijze op bij het electoraat: ‘Deze scheidslijn tussen kosmopolieten en nationalisten is geleidelijk gegroeid en die groei is gelijk op gegaan met de komst van immigranten naar Nederland en met de toenemende Europeanisering’ (2011a, p109). Deze nieuwe scheidslijn bestond volgens de auteurs ‘veel eerder onder de kiezers dan onder de politieke partijen’. ‘Al aan het begin van de jaren negentig zetten veel kiezers asielzoekers en immigratie boven aan de lijst van brandende maatschappelijke kwesties’ (2011a, p109). De zorgen over deze issues zouden lange tijd niet politiek zijn gerepresenteerd, met als gevolg dat ze telkens gegroeid zijn; deze situatie heeft tot de opkomst van het populisme geleid. Maar als we de NKO studie erop nalezen waar de auteurs hun argument op baseren, dan lijkt er geen sprake te zijn van een rechtlijnige groei aan bezorgdheid die met het populisme tot uitbarsting komt:

‘de verkiezingsjaren 1994 en 1998 is in de NKO’s aan respondenten gevraagd zichzelf en de partijen te plaatsen op het strijdpunt van aanpassing van etnische minderheden aan de Nederlandse cultuur. Ook op dit postmaterialistisch strijdpunt verschuift in de periode 1994-1998 de opinie van de gemiddelde kiezer enigszins in een progressieve richting’ (Thomassen en Aarts 2000, p. 252).

Ook is er in diezelfde periode sprake van ‘een afname van polarisatie onder het electoraat’ op hetzelfde thema (idem). Vlak voor de opkomst van Fortuyn was er dus juist sprake van een tegengestelde tendens dan die geschetst door de auteurs, de onvrede nam niet geleidelijk toe. De conflictdimensie op het thema integratie stamt volgens het NKO onderzoek ook niet uit de jaren tachtig of negentig maar

is onderdeel van Inglehart zijn postmaterialistische tegenstelling die al sinds de jaren zestig aanwezig is. Het beeld dat Bovens en Wille schetsen van een rechtlijnige groei en daaropvolgende uitbarsting van publieke zorgen en ontevredenheid, klopt niet met wat bestaand onderzoek stelt over de opkomst van de LPF (van der Brug 2003; 2004, Bélanger & Aarts 2006). Wat er verklaard moet worden is eerder een trendbreuk dan een rechtlijnige groei:

‘Neem de Tweede Kamerverkiezingen op 15 mei 2002 – de verkiezingen van Pim Fortuyn en de LPF. Fortuyn zelf was een week eerder vermoord, maar de LPF behaalde toch een ongekend resultaat: achttien procent van de stemmen, en zesentwintig zetels in de Tweede Kamer. Het was duidelijk dat de kiezers van de LPF erg ontevreden waren over het beleid van het tweede Paarse kabinet onder Wim Kok. Ook de kiezers van andere partijen waren in 2002 ontevreden over het gevoerde kabinetsbeleid. Het opmerkelijke is echter dat dezelfde Nederlandse kiezers vier jaar eerder tevredener dan ooit waren, over dezelfde regeringscoalitie onder dezelfde minister-president. Waarom is hun tevredenheid over het gevoerde beleid in die vier jaar nu zo sterk gedaald? Waren ze eerst ontevreden geworden, en hadden zij zich vervolgens tot Fortuyn gekeerd, of heeft Pim Fortuyn hen de ontevredenheid als het ware aangeprikkeld? De juiste antwoorden op deze vragen zijn allerminst duidelijk’ (Aarts 2005, p. 7).

Op zich is de claim van Bovens en Wille dat diplomademocratie iets te maken heeft met de opkomst van het populisme, niet onaannemelijk. Aanvankelijk zijn de auteurs ook vrij terughoudend in hun conclusies, zo lezen we dat de opkomst van nieuwe, meer nationalistische en populistische partijen ‘deels’ begrepen kan worden door de ontevredenheid van lageropgeleiden met de dominantie van hoogopgeleiden (2009, p. 84; 2011a, p. 112). Al snel wordt de opkomst van het populisme in stelligere taal beschreven: ‘The “revolt” of Fortuyn and the subsequent rise of populist parties in the first decade of the 21st century is a manifestation of a sudden eruption of resentment against the rise of diploma democracy’ (2009, p. 88), of als een bijproduct van de diplomademocratie (2009, p. 100), terwijl dat nergens aannemelijk wordt gemaakt¹⁰. Zo wordt correlatie opgewaarderd tot causaliteit. Het is weinig overtuigend – zelfs problematisch – om de dominantie van hoogopgeleiden, die in verschillende hoedanigheden al decennia aanwezig is, op te voeren als de verklarende factor van de opkomst van het populisme. Dan dient verklaard te worden waarom het populisme niet eerder opgekomen is onder vergelijkbare omstandigheden. Bovens en Wille proberen zo verandering te verklaren uit stabiliteit.

De logische conclusie uit het bovenstaande citaat van Aarts moet toch zijn dat Pim Fortuyn zelf een spelbepaler is geweest en een belangrijke invloed heeft uit-

10 De Nederlandse versie van de studie is iets behoedzamer in zijn formulering en laat een dergelijke expliciete claim achterwege, maar de aanname dat de diplomademocratie dé oorzaak is van de opkomst van het populisme, blijft het fundament waarop de conclusies en de hele framing van de studie zijn gebouwd.

geoeffend op zowel de groei van de politieke ontevredenheid als op het stemgedrag in de verkiezingen van 2002. De diplomademocratie zou dan een voedingsbodem kunnen zijn geweest, een van de ingrediënten waarmee het onwaarschijnlijke succes van Fortuyn valt te verklaren, maar wel een voedingsbodem die eerst politiek geactiveerd en gearticuleerd diende te worden via de politieke en ideologische activiteit van het scheppen van een bepaald politiek discours (wat we in het bovenstaande citaat terugvinden in de vrij informele term ‘aanpraten’). Dan is er nog de moord op Fortuyn, een gebeurtenis die een belangrijke katalysator van onvrede was, en een rol heeft gespeeld in de electorale overwinning van de LPF. De grote tekortkoming van de studie van Bovens en Wille is echter dat er een bias in zit, waardoor de rol van politieke gebeurtenissen, van politiek en ideologie structureel genegeerd en/of gebagatelliseerd wordt. Dit lijkt het gevolg te zijn van de mimetische of descriptieve conceptie van representatie die door de auteurs aangehouden wordt: het electoraat vindt eerst iets, dat vervolgens politiek verwoord en gerepresenteerd wordt. Hier zijn we terug bij het eenrichtingsverkeer uit het theoretisch kader. Daarom hebben de auteurs ook zoveel moeite met het verklaren van het feit dat politici soms, zoals op het gebied van de Europese eenwording, hun electoraat niet willen vertegenwoordigen.

Dat politieke representatie functioneert als tweerichtingsverkeer, zoals de auteurs dat zelf definiëren (2011a, p. 19), waarbij een politiek leider als Fortuyn het initiatief neemt, problemen definieert, politieke agenda’s bepaalt en zich tot de *demos*, het volk, richt met voorstellen en oplossingen, past niet bij de werkelijkheid zoals de auteurs die graag zouden zien, maar lijkt wel de enige logische verklaring voor het soort veranderingen dat we het afgelopen decennium in Nederland hebben gezien. Het was niet het electoraat maar Fortuyn die initieerde, die bepaalde thema’s op de agenda zette, die een doorbraak wist te forceren door dingen te zeggen die voorheen niet gezegd mochten worden. Het was Fortuyn die een onwaarschijnlijke coalitie op basis van een nieuw type rechtse politiek ontwikkelde, die simpelweg voorheen niet bestond in Nederland, ook niet in de gedachten van het electoraat.

Vergelijkbare dingen kunnen gezegd worden over de daaropvolgende anti-islam politiek van Ayaan Hirsi Ali, Theo van Gogh en Geert Wilders: er is een mate van politieke innovatie aanwezig die niet verklaard kan worden als de representatie van geleidelijk gegroeide zorgen en ideeën over asielzoekers en immigratie bij het electoraat. Hetzelfde geldt voor de plotselinge transformatie van het immigratiedebat in de jaren na 2002, tot een debat over moslims (Uitermark 2010). En is het daarbij niet opmerkelijk dat *Diplomademocratie*, een van de meest gezaghebbende verklaringen over de opkomst van het populisme, geen gewag maakt van de belangrijkste politieke spelers en de dramatische politieke gebeurtenissen van de afgelopen tien jaar, laat staan dat het populisme en haar politieke activiteit zelf geduid wordt?

Wat we zien is dat een belangrijk gedeelte van het verklarende werk in *Diplomademocratie* gedaan wordt door ontwikkelingen die geleidelijk of spontaan verlopen: zo is er de ‘geleidelijke’ ontwikkeling van de verschillende ideeën over politieke representatie en de ‘geleidelijke’ ontwikkeling van een conflictdimensie op culturele issues, twee factoren die een hoofdrol spelen in het verklaringsschema.

Het woord 'geleidelijk' lijkt in dit geval als een vorm van mystificatie te dienen, die betekent dat er iets niet verklaard hoeft te worden, dat er iets genaturaliseerd wordt. Zijn dit werkelijk spontane, geleidelijke ontwikkelingen? Of zijn zij het resultaat van een actieve politieke strijd over probleemdefinities, agendabepaling en betekenisgeving? Worden ideeën over politieke representatie niet aangevochten en beïnvloedt door protestbewegingen en vernieuwingsbewegingen als Nieuw Links en D66 of Nieuw Rechts en de LPF van Fortuyn, die meer democratie opeis(t)en en de bestaande politieke elite wegzetten als gesloten en regentesk? Worden opvattingen over criminaliteit niet beïnvloed door de campagnes van bijvoorbeeld *De Telegraaf*, waar het criminaliteitsprobleem keer op keer wordt verbonden met het antwoord Law & Order, al afgevend op het te softe overheidsbeleid? De essentiële vraag hier is of bij rechts-populistisch stemgedrag bijvoorbeeld meespeelt dat kiezers een ander begrip van de realiteit hebben – dat de sluizen openstaan, dat er sprake is van islamisering, dat de PvdA tot de massaimmigratie heeft besloten, om maar wat wijdverspreide nieuwrechtse gemeenplaatsen te noemen – omdat ervaringen geframed en hun politieke opinies gevormd worden door bijvoorbeeld media als *De Telegraaf*, *HP/De Tijd*, *GeenStijl* of *Elsevier*? Deze vraag valt echter buiten het postideologische kader van de studie *Diplomademocratie*. De vooraanname van de auteurs over de wegwijzende rol van ideologie als een gemene deler tussen massa's en elite (2009, p. 71) is met de opkomst van Nieuw Rechts niet meer houdbaar. In de verhouding tussen massa en elite die we vinden bij politici als Fortuyn en Wilders en bij de bovengenoemde rechtse media, kan het bijna niet anders, dan dat ideologie wel degelijk een belangrijke rol speelt. Hoe zou je anders kunnen verklaren dat mensen zich zorgen maken over dingen die simpelweg pertinent onwaar zijn? (Er is immers sinds het immigratiebeleid van Cohen geen sprake van openstaande sluizen, noch van islamisering, en het was een regering van VVD en CDA, niet de PvdA die tot de gastarbeiderimmigratie heeft besloten). Je zou natuurlijk kunnen zeggen dat de zorgen over 'islamisering' in afgelegen dorpen in Limburg en in plekken als Urk, waar velen nog nooit een moslim hebben gezien, zich 'geleidelijk' hebben ontwikkeld, maar dat is even nietszeggend als verhullend.

Politieke implicaties

De politieke implicaties van de vooraannames van Bovens en Wille zijn veelomvattend. Wat we zien gebeuren in de studie is dat de opkomst van het populisme wordt gepresenteerd als de logische uitkomst van langlopende, geleidelijke veranderingen in de opvattingen van het electoraat. Deze veranderingen worden gepresenteerd als een soort natuurverschijnselen, het spontane gevolg van grotendeels anonieme processen (migratie, Europese eenwording, globalisering). De logische conclusie die hieruit volgt is dat de politiek, wil zij democratisch en representatief zijn, een verschuiving naar rechts moet maken om zich aan te passen aan het electoraat. Of zoals Bovens en Wille zelf voorstellen: 'dat de programmapunten van de nieuwe populistische partijen in gematigde vorm worden overgenomen door de bestaande politieke partijen' (2011a, p. 114). Het alternatief is een doemscenario, waar net als in de jaren dertig, 'de parlementaire democratie niet meer als legitiem gezien' wordt (2011a, p. 114).

De waarneming dat lager opgeleiden op zichzelf staande, andere voorkeuren hebben dan hoger opgeleiden die onvoldoende gerepresenteerd worden, leidt daarbij tot een vrij technocratische oplossing voor de uitdaging van het populisme: betere representatiemechanismen voor de stem van lager opgeleiden in de politiek. Het leidt bovendien tot de conclusie dat de PVV van Geert Wilders 'een gezonde correctie is op het Nederlandse politieke systeem' omdat de standpunten van zijn lageropgeleide achterban eerder niet goed gerepresenteerd werden. Dat is dan ook de boodschap die Bovens en Wille in verschillende kranten herhaaldelijk hebben verkondigd¹¹, een expliciete legitimatie van de PVV als dé vertegenwoordiger van de voorkeuren van lageropgeleiden die natuurlijk hartelijk werd verwelkomd door de PVV zelf¹².

Gaan we uit van een visie op representatie als tweerichtingsverkeer, dan komen we tot heel andere conclusies. Als de elitaire, hoogopgeleide Fortuyn zijn merk politiek kan verkopen aan lager opgeleiden, dan gaat het niet zozeer om intrinsieke behoeftes van lager opgeleiden die door lager opgeleiden moeten worden vertegenwoordigd, maar eerder om wie het beste met zijn wereldbeeld marchandeert. Een dergelijke visie op representatie wordt bijvoorbeeld door Dick Pels voorgestaan:

'Populistische politici zeggen de stem van het volk te vertegenwoordigen, maar het is de vraag of het volk wel voor zichzelf kan spreken als de politicus niet eerst heeft gezegd wat het volk "eigenlijk" denkt. "Hij zegt wat ik denk", zeiden velen over Pim Fortuyn. Maar dachten ze het eigenlijk wel voordat hij het had gezegd? Populisten willen graag "luisteren naar de mensen" en "vraaggestuurd" werken, maar vergeten dat hun aanbod van politieke slogans de vraag pas articuleert, en het onderbuikgevoel verheft tot een idee in de bovenkamer. Zowel in de politieke arena als op het marktplein gaat het dus om een wisselwerking tussen een elite van producenten, marketeers en merkenbouwers en een achterban van consumenten, kopers en kiezers. Pas in dit heen-en-weer tussen elite en massa, dit touwtrekken tussen ondernemers en klanten, worden economische en politieke behoeften vormgegeven. Het aanbod bepaalt evenzeer de vraag als de vraag het aanbod.' (Pels 2009)¹³

Zien we politiek als een dergelijk heen-en-weer tussen elite en achterban, dan is de conclusie eerder dat nieuwrechts een klinkende overwinning heeft behaald in het bepalen van de politieke agenda en het bespelen van het publieke debat de laatste tien jaar. De taak van andere politieke partijen is er niet per se in gelegen om deze overwinning te accepteren en de standpunten (en probleemdefinities) van de PVV in gematigde vorm over te nemen, zoals Bovens en Wille dat graag

11 Zie *NRC Next* 26 mei 2009, 'Hoogleraar: "PVV is goed voor Nederland"'

12 Zie: http://www.pvv.nl/index.php?option=com_content&task=view&id=2001

13 Nu hoeven we niet zo ver met Pels mee te gaan, dat we per definitie de opinies van het populistische electoraat (dis)kwalificeren als onderbuikgevoelens. De observatie van Bourdieu is hier op zijn plaats, dat voor het produceren van een politieke mening, mensen over het algemeen afhankelijk zijn van de beschikbare posities in het politieke veld, die gearticuleerd worden door een politieke elite (Bourdieu 1984, p. 430)

zouden zien. Natuurlijk, dat is de klassieke depoliteiserende en accommoderende geste van het pacificatiemodel (Lijphart 1968), en het komt niet geheel onverwacht dat bestuurskundigen deze traditionele beheerspolitiek voorstaan. Zoals de kritieken op Lijphart destijds al stelden, gaat een dergelijke pacificatiepolitiek echter uit van een zeer beperkte visie op democratie, waar stabiliteit wordt verward met de kwaliteit van de democratie (Fennema 1976, Stuurman 1983). Want waarom zouden gevestigde politieke partijen de standpunten van Wilders in gematigde vorm over moeten nemen? Hebben zij niet de taak hun eigen electoraat te vertegenwoordigen en hun eigen politiek te ontwikkelen? Is dat niet waar de democratie om draait? Partijen kunnen toch evengoed ervoor kiezen om de probleemdefinities van Wilders te bestrijden, en eigen interpretaties en antwoorden te leveren op de zorgen die op bepaalde thema's leven onder de bevolking? Is deze keuze uiteindelijk niet afhankelijk van een politiek-strategisch en ethisch oordeel, in plaats van een zogezegd 'neutraal' wetenschappelijk oordeel?

Dat representatie tweerichtingsverkeer inhoudt (waarbij we overigens niet de vreemde beweging van de auteurs hoeven te volgen dat politieke representatie ook idealiter tweerichtingsverkeer zou moeten zijn), betekent ook dat de standpunten van de PVV niet noodzakelijkerwijs representatief zijn voor lageropgeleiden. Noch betekent het dat deze standpunten 'gezond' of 'natuurlijk' zijn. Lageropgeleiden zijn een zeer diverse groep, zijn niet eenduidig te kwalificeren als 'nationalisten' en hebben niet per definitie bepaalde standpunten, zorgen en belangen. Achter de door het NKO geobserveerde zorgen over de EU, over criminaliteit, over de aanpassing van minderheden, kunnen zeer verschillende voorkeuren en probleemdefinities schuilgaan. Daarbij staan de politieke opinies van lageropgeleiden natuurlijk niet in steen gebeiteld. Deze worden voortdurend opnieuw vormgegeven in een collectief proces. Dat is ook het hele idee van opinievorming: dat opinies *gevormd* worden. Een sociale wetenschap die haar ogen sluit voor dat basale proces, zoals Bourdieu stelde in zijn werk over de wetenschap van opiniepeilingen (Bourdieu 1990), creëert ernstige misrepresentaties en verkeeringen.

Laat ik in het kort de gebreken van de studie nog een keer samenvatten:

- Verandering wordt verklaard uit stabiliteit. De diplomademocratie ofwel de politieke kloof tussen hoger en lageropgeleiden op het gebied van participatie en vertegenwoordiging is relatief stabiel en kan niet als verklaring dienen voor de opkomst van het populisme.
- De verklaring van de diplomademocratie staat los van maatschappelijke structuren. De studie houdt vast aan een zeer formalistische verklaring van de oververtegenwoordiging van hoger opgeleiden in de politiek, als gevolg van een selectieproces dat welhaast in het luchtledige lijkt plaats te vinden. Processen als elitevorming of de reproductie van sociale afkomst via het onderwijs, worden genegeerd.
- De ontwikkeling van het populisme wordt genaturaliseerd. De opkomst van het populisme wordt gepresenteerd als de logische uitkomst van spontane en geleidelijke veranderingen, zoals de opkomst van een scheidslijn tussen kos-

mopolieten en nationalisten, en de veranderende opvattingen van politici over politieke representatie. In de werkelijkheid staan deze ontwikkelingen niet op zichzelf maar worden deze beïnvloed door politieke gebeurtenissen en door politiek handelen. Dit wordt in de studie echter buiten beschouwing gelaten. Hierdoor ontstaat een genaturaliseerd beeld van het populisme als autonoom proces dat simpelweg geaccommodeerd moet worden.

- De auteurs creëren een vertekend beeld van de opvattingen en belangen van zowel hoger als lager opgeleiden. De stelling dat lager opgeleiden nationalist en hoger opgeleiden kosmopolieten zijn, die een tegenstrijdig belang hebben bij de globalisering, is een grove verdraaiing en simplificatie van de sociale werkelijkheid. Zoals blijkt uit de analyse van het referendum over de Europese grondwet, wordt de realiteit geweld aangedaan om deze maar in het keurslijf van bovenstaande tegenstelling te kunnen plaatsen. Politieke prioriteiten die lageropgeleiden stellen in het NKO onderzoek worden door de auteurs een bepaalde interpretatie gegeven, die niet af te leiden is uit de data: er vindt projectie plaats. Door de nadruk op de rationaliteit van belangenafwegingen, en het negeren van de rol van ideologie, kunnen auteurs vele vormen van stemgedrag (voortkomend uit bijvoorbeeld zorgen over een fictieve islamisering) niet verklaren.
- De auteurs creëren een onheus beeld van politieke representatie. Door hun nadruk op de reflectieve aard van representatie, zijn de auteurs niet in staat om te verklaren waarom politici soms tegen de belangen van hun electoraat instemmen. Dit leidt in het geval van de Europese grondwet, tot een mystificatie van het politieke bedrijf, waarbij politici alleen door inschattingfouten impopulaire beslissingen lijken te kunnen maken. Een tweede gevolg van deze reflectieve vooraannames is dat de auteurs politieke innovatie niet kunnen verklaren, een essentieel ingrediënt in de opkomst van de populistische politiek, omdat verandering volgens dit perspectief immers eerst uit de bevolking moet voortkomen.
- De conclusies en aanbevelingen gaan uit van een zeer beperkte conceptie van politiek en democratie. Het idee dat gevestigde partijen de opinies van populistische partijen in gematigde vorm dienen over te nemen, is gebaseerd op een visie van de democratie waar bovenal stabiliteit en consensus van belang lijken te zijn. Het heeft daarin veel weg van de pacificatiepolitiek van Lijphart. De democratie kan echter gebaat zijn bij conflict, als hierdoor tenminste waarden en belangentegenstellingen in de maatschappij op democratische wijze tot uiting kunnen komen (Mouffe 2005). Dit hoeft niet tot een jaren dertig doemscenario te leiden, waar de auteurs nogal voorbarig mee scherpen.

Deze tekortkomingen betekenen dat in *Diplomademocratie* vooral de aangeleverde data maar zeer weinig van de bijgeleverde interpretatie bruikbaar is voor de analyse van de huidige maatschappelijke tegenstellingen in Nederland. Dit is te wijten aan de onhoudbare vooraannames van de auteurs. In het tweede deel van dit artikel zullen we wat dieper ingaan op de achtergronden van deze aannames en de epistemologische discussie die daarmee verbonden is.

2 Het belang van epistemologie in het populisme onderzoek

‘And so it is that, by one of the paradoxical reversals that are commons in such matters, education, which the nineteenth century reformers expected above all to ensure the proper functioning of universal suffrage by producing citizens capable of voting (‘We must educate our masters’), now tends to function as a principle of selection, the more effective for not being officially or even tacitly imposed, which supports and legitimates unequal participation in electoral democracy and, tendentially, the whole division of political labour.’(Pierre Bourdieu, *Distinction*, p. 414)

Zoals ik heb proberen te laten zien, wordt de ambitie van de studie *Diplomademocratie* om de huidige politieke tegenstellingen te duiden, gehinderd door de voor-aannames die gehanteerd worden. De belangrijkste hiervan zijn: 1) de reflectieve manier waarop politieke representatie zou functioneren, als eenrichtingsverkeer; 2) het idee dat mensen stemmen uit hun rationeel doordachte belangen; 3) het idee dat de rol van ideologie (en media) in de vorming van opinies en belangen te negeren of te bagatelliseren is; 4) een substantialistische visie op de opinies van het electoraat (ofwel: *what you see is what you get*) waarbij de verschillende posities die zich kunnen schuilhouden achter een verkondigde mening, een eenduidige betekenis wordt toegeschreven; 5) het daaraan verwante idee dat de sociale werkelijkheid geanalyseerd kan worden zonder de invloed te behandelen van maatschappelijke structuren in de reproductie van sociale verhoudingen.

Deze voor-aannames staan niet op zichzelf. De auteurs plaatsen hun werk vrij expliciet in een in een bredere traditie van onderzoek naar politiek gedrag, zoals het werk van Philip Converse, Robert Dahl, Seymour Martin Lipset, en de Michigan School. Deze Amerikaanse onderzoekstraditie, veelal aangeduid met de termen behaviorisme en politiek pluralisme, was vanaf de jaren veertig tot in de jaren zeventig in grote delen van de wereld de dominante benadering in de sociale en bovenal de politieke wetenschappen (Blokland 2004). Vanaf de jaren zestig kwam deze stroming internationaal echter steeds meer onder vuur te liggen en werden enkele belangrijke kritieken geformuleerd, ook vanuit de traditie zelf (Lindblom 1977). Ook vanuit Nederland, waar Lolle Nauta en Abraham de Swaan het bekritiseerden als een vorm van ‘neopositivisme’ (Nauta 1975). De voor-aannames van Bovens en Wille zijn precies de voor-aannames zijn waar deze epistemologische kritieken op het behaviorisme en pluralisme zich tegen keerden.

Het is op zijn minst opmerkelijk te noemen dat het huidige populisme debat in Nederland gekenmerkt wordt door de dominante aanwezigheid van studies die voortborduren op de behavioralistische en pluralistische traditie. Het populisme wordt in deze studies hoofdzakelijk onderzocht via een kwantitatieve analyse van veranderend kiezersgedrag (Houtman et al. 2008) en politieke participatie (Bovens en Wille 2009; 2011a), met als voornaamste resultaat de these van de opkomst van een nieuwe politieke scheidslijn tussen ‘cultureel progressieve’ hoger opgeleide stemmers en ‘cultureel conservatieve’ lager opgeleide stemmers.

In deze studies, waar de geest van Lipset en Converse op vrij letterlijke wijze door de pagina’s waart, worden de kanttekeningen die in de afgelopen decennia bij dit

type onderzoek zijn gemaakt, nauwelijks meegenomen. Het gevolg van deze omis- sie is dat een eenzijdig en incorrect beeld van de opkomst van het populisme is ontstaan, waarin weinig recht wordt gedaan aan de vormende rol van politiek, ideologie en gebeurtenissen. De zoektocht naar een verklaring van de opkomst van het populisme in Nederland, wordt zo gehinderd door de ballast van onkritisch overgeërfde repertoires en verouderde manieren van denken. Een illustratief detail is dat Bovens en Wille een referentie naar een artikel uit 1964(!) van Philip Converse gebruiken om te stellen dat in het Nederland van vandaag de dag ‘the role of ideology or belief systems as a common yardstick for masses and elites has lost much of its importance’ (2009, p. 71). Klaarblijkelijk had Philip Converse voorspellende gaven.

Kritiek op het behaviorisme en pluralisme

Laten we beginnen met wat begripsverduidelijking. Een veel terugkerende klacht in de literatuur is dat de term behaviorisme (in die zin heeft het een interessante gelijkenis met het populisme) een pejoratieve lading heeft en op weinig nauwkeurige wijze door de critici van de stroming wordt gebruikt. Daarom is het beter om uit te gaan van de term ‘behavioralisme’ die door David Easton is gelanceerd, een prominent onderzoeker binnen deze stroming, (David Easton 1962) en die ook door Hans Blokland in een recente monografie over Robert Dahl en het pluralisme wordt gebruikt (Blokland 2004). Bijkomend voordeel is dat zo verwarring wordt voorkomen met de behavioristische psychologie van Skinner en het stimulus respons model.

Het behaviorisme dus, of de ‘behavioral approach in political science’, zoals Dahl (1961, p. 763) het ook wel noemt, werd voorgestaan door onderzoekers als David Easton, Paul F. Lazarsfeld en Seymour Martin Lipset, en probeerde de sociale wetenschappen te modelleren op natuurwetenschappelijke principes. Het richtte zich op meetbaar gedrag zoals stemgedrag en politieke participatie en was sterk empirisch en kwantitatief ingesteld¹⁴ (Dahl 1961). Daarbij was het pluralisme als politieke theorie zoals verwoord in het werk van Seymour Martin Lipset, Daniel Bell en (het vroege werk van) Robert Dahl, sterk verweven met het behaviorisme (Blokland 2004). De pluralistische conceptie van politiek als de gebalancerde uitkomst van een open strijd tussen concurrerende belangengroepen die functioneren op basis van individuele nutsmaximalisatie, fungeert in veel van de behavioralistische studies als een impliciete theoretische voorafname; als een *Sein* en een *Sollen*, dat beschrijft hoe de maatschappij functioneert, en tevens voorschrijft hoe deze dient te functioneren. Critici als Stuart Hall wezen dan ook op het normatieve karakter van dit ogenschijnlijk neutrale empirische onderzoek:

14 Markant detail is dat het ontstaan van de naam van de onderzoeksstroming, die een objectieve sociale wetenschap pretendeerde te realiseren, een zeer ideologische achtergrond heeft en begrepen moet worden in de context van de Koude Oorlog. De benaming *behavioral science* is ontstaan als een verdedigende manoeuvre tegen Amerikaanse Congresleden die campagne voerden tegen de sociale wetenschappen als zijnde ‘socialistische wetenschappen’ (Blokland 2004).

'[D]eze benadering, hoewel opgevoerd als zijnde wetenschappelijk en empirisch gefundeerd, [was] op zeer bepaalde politieke en ideologische vooronderstellingen gebaseerd. Deze vooronderstellingen werden evenwel niet binnen de theorie getoetst, maar fungeerden als een serie van ononderzochte postulaten die de theorie afbakenden en onderbouwden. Men had moeten vragen: "Werkt het pluralisme?" en "Hoe werkt het pluralisme?" In plaats daarvan verklaarde men simpelweg: "Pluralisme werkt", om vervolgens nauwkeurig en empirisch te meten hoe goed het wel niet werkte. Deze kruising tussen waarzeggerij en verwachting, gebaseerd op een grof en ongevoelig behavioristisch positivisme, verschafte een bedwelmend theoretisch brouwsel dat lange tijd voor zuivere wetenschap doorging.' (Hall 1991, p. 67)

De politieke en ideologische vooronderstellingen waar Hall aan refereert luidden als volgt:

1. Het einde van de ideologie (Daniel Bell, 1960): er zijn geen fundamentele ideologische tegenstellingen meer over hoe de maatschappij ingericht dient te worden, er bestaan alleen nog pluralistische conflicten die binnen het raamwerk van de pluralistische consensus en bijbehorende spelregels kunnen worden opgelost. Op dezelfde wijze observeert Seymour Martin Lipset (1963) een consensus over algemene normen en de inrichting van de maatschappij, waarbij alle fundamentele problemen zijn opgelost.
2. Een mimetische conceptie van representatie: de politiek fungeert - en dient te fungeren - als een neutrale reflectie van de beleidsvoorkeuren van de bevolking, gezien als rationele, autonome individuen: institutionele machtsverhoudingen, maatschappelijke structuren en economische verhoudingen spelen geen rol in de analyse.
3. Een eendimensionale, Weberiaanse conceptie van macht, als invloed: A beïnvloedt B om besluit X te nemen.

Bovenstaande analyse van Hall is slechts een synthese van een bredere golf van kritiek die vanaf de jaren zestig van zich doet spreken. Zo bekritisieren Bachrach en Baratz (1970) de tekortschietende machtsconceptie van het behaviorisme, door agendasetting aan te kaarten. Macht kan op vrij onzichtbare wijze uitgevoerd worden, door de agenda te bepalen binnen politiek en media, en bovenal door te bepalen wat niet op de agenda komt. Lukes (1974) gaat daarbij nog een stap verder. Er is de tweedimensionale machtsopvatting van Bachrach en Baratz: macht wordt ook uitgeoefend wanneer A energie besteedt aan het bevorderen van maatschappelijke waarden en institutionele praktijken die ervoor zorgen dat selectie van debatthema's welgevallig is voor A. Steven Lukes komt met een driedimensionale opvatting, waarbij het erom gaat de percepties, behoeften en verlangens van individuen te beïnvloeden, te vormen en te bepalen.

Zo wint langzamerhand een bredere stroming in de sociale wetenschappen aan invloed, die het reflectieve idee van representatie (mimetisch of descriptief) betwist en vervangt door een sociaal-constructionistisch (Bourdieu 1984) idee van representatie. De politiek, de media en het maatschappelijk middenveld fungeren

niet slechts als een neutraal doorgeefluik van individuele behoeftes en belangen, zoals in het pluralisme, maar er vindt een strijd plaats over belangen- en situatie-definities via een actief werk van selectie en presentatie van informatie. De discoursanalyse (Van Dijk 1977, Hajer 1995, Blommaert 2006), *audience reception theory* (Ang 1982) en het werk van Bourdieu en Foucault in de jaren tachtig leidt tot een geavanceerdere conceptie van machtsverhoudingen in de samenleving, waarbij zowel politieke actoren, machtsstructuren en de personen die aan hun beïnvloeding onderhevig zijn, handelingsvermogen werd toegekend. Het publiek is daarbij geen passief lees- of kijkvee, maar heeft de mogelijkheid tot een eigen interpretatie, een eigen betekenisgeving.

Naast de epistemologische kritiek is er de immanente kritiek op het behavioralistische kiezersgedragsonderzoek, die we sterk vertegenwoordigd vinden bij Bourdieu (1984). Voor het produceren van een politieke mening, zo stelt Bourdieu, zijn mensen over het algemeen afhankelijk van de beschikbare posities in het politieke veld, die gearticuleerd worden door een politieke elite. Meningeën tellen dus niet even zwaar, sommige meningeën oefenen meer invloed uit dan andere. Het meten van meningeën als gelijke, op zichzelf staande entiteiten, creëert daardoor een vertekende weergave van de sociale werkelijkheid. In *Distinction* laat Bourdieu zien dat mensen zeer verschillende capaciteiten en manieren hebben om een politieke mening te ventileren, die veelal niet hun eigen mening is, maar een mening die is aangeleerd, of een externe mening die als een vorm van beleefdheid wordt aangewend. Achter een mening in een opinieonderzoek, laten we als voorbeeld nemen de politieke urgentie van criminaliteit in het NKO onderzoek waar Bovens en Wille aan refereren, kunnen zeer verschillende opinies schuilgaan en verschillende ideeën over de aard van het probleem en de oplossing van het probleem. De meest basale vorm kan zelfs zijn, dat aangezien het criminaliteitsprobleem veel is geagendeerd in de media, de respondenten deze externe opinie reproduceren, omdat zij denken daarmee het juiste antwoord te geven.

Behalve de meerduidigheid van de gegeven antwoorden, wijst Bourdieu ook op de politieke zeggingskracht van de non-respons, die vele verschillende betekenissen kan hebben, als vorm van protest, of juist van instemming of als een uiting van het onvermogen, een politieke mening over de gegeven vraag te produceren. De kritiek van Bourdieu op Lipset en het type kwantitatief gedragsonderzoek waar het behaviorisme zich op baseert, is dat door de oppervlakkige, nominalistische wijze waarop opinies gemeten worden, deze verschillen niet worden waargenomen, wat leidt tot *dispossession* (doordat respondenten hun mening moeten vertalen in een taal of probleemstelling, die hun vreemd is) en *misrepresentation* (waarbij het antwoord door wetenschappers terug wordt vertaald naar een betekenis die past in hun raamwerk) van opinies. En uiteindelijk leidt het tot een verdraaid beeld van de werkelijkheid. De kwalificatie die Bovens en Wille maken van de tegenstem van het EU grondwet referendum als een vorm van 'nationalisme' is een goed voorbeeld van *misrepresentation*. Evenals dat de 32% die bij Eurobarometer een gebrek aan informatie als hun reden voor de tegenstem gaf, een goed voorbeeld is van wat Bourdieu een gecamoufleerde non-respons noemt. Bourdieu zou erop wijzen dat een dergelijke uitslag niet te duiden is zonder degelijk kwalitatief onderzoek. Veel van deze kritiek zien we terugkomen in het onderscheid

dat Bourdieu maakt tussen een substantialistische en een relationele wetenschapspraktijk. Een substantialistische visie verkiest substanties boven relaties, het behandelt de attributen van sociale actoren als autonome krachten: 'it treats the properties attached to agents – occupation, age, sex, qualifications – as forces independent of the relationship within which they act' (Bourdieu 1984: 22). Een substantialistische benadering, zoals we gezien hebben bij Bovens en Wille, behandelt categorieën als politieke voorkeuren, als eenduidige factoren met een autonoom causaal effect. Een relationele benadering gaat ervan uit dat deze voorkeuren afhankelijk zijn van de beschikbare posities in het politieke veld.

Populisme als kiezersgedrag

Een groot deel van deze epistemologische kritieken zijn op impliciete wijze voorbij gekomen in de behandeling van *Diplomademocratie* in het eerste deel van dit artikel. In plaats van deze hier nog eens te herhalen, zou ik in dit laatste deel van dit artikel de kritiek iets breder willen trekken, en ander invloedrijk onderzoek in ogenschouw nemen, dat populisme probeert te verklaren uit kiezersgedrag. De studie *Diplomademocratie* is niet los te zien van het werk van de Rotterdamse sociologen Dick Houtman en Peter Achterberg (in wisselende samenwerking met o.a. Jeroen de Waal en Anton Derks), die de these van de opkomst van de scheidslijn tussen 'cultureel progressieve' hoger opgeleide stemmers en 'cultureel conservatieve' lager opgeleide stemmers hebben geponeerd, waar Bovens en Wille hun wat grovere dichotomie van lageropgeleide nationalist en hoger opgeleide kosmopolieten op baseren. Alhoewel de kritiek op Bovens en Wille niet een op een is te vertalen naar Houtman en Achterberg, zien we veel van de tekortkomingen terugkomen.

Het werk van Houtman en Achterberg bevindt zich in dezelfde traditie van het behaviorisme en pluralisme, maar neemt in relatie daartoe een eigen positie in. De auteurs bouwen voort op Inglehart zijn postmaterialisme these en Seymour Martin Lipsets klassieke studie over *Working Class Authoritarianism*, die probeerde te verklaren waarom arbeiders veelal tegen hun directe economische belangen in, op rechts stemmen. Lipsets verklaring was dat arbeiders wat betreft culturele issues overwegend conservatief stemmen. Houtman, Achterberg en de Waal hebben dit schema uitgebouwd en getoetst aan internationale data, om de relatie tussen klasse en stemgedrag te achterhalen, en te verklaren waarom wat zij de arbeidersklasse noemen, vaker rechts stemt en de middenklasse vaker links. Hier is uiteindelijk hun analyse van de opkomst van het Nederlandse populisme op gebaseerd.

In tegenstelling tot de vele onderzoekers die ervan overtuigd zijn dat klasse er niet meer toe doet, waaronder nu ook Lipset zelf, zijn Houtman en Achterberg ervan overtuigd dat klasse nog steeds een belangrijke rol speelt in stemgedrag. Zij stellen dat er twee vormen van stemgedrag zijn – op de economisch links-rechts as en op de culturele as conservatief-progressief – die door elkaar heen lopen, en dat het gegroeide belang van cultureel stemgedrag, waarbij arbeiders om culturele redenen rechts stemmen, ervoor heeft gezorgd dat economisch stemgedrag op basis van klasse vrijwel onzichtbaar is. Klasse doet er wel degelijk toe, aldus de auteurs, meer zelfs nog dan voorheen.

Net als de data van Bovens en Wille het bestaan van de diplomademocratie overtuigend aantoont, wordt het assenstelsel van Houtman en Achterberg zeer goed onderbouwd, en beschrijft het een belangrijk fenomeen: cultureel stemgedrag. We zien echter hetzelfde probleem verschijnen als bij Bovens en Wille, namelijk de verklaring van verandering. De opkomst van cultureel conservatief stemgedrag onder lageropgeleiden of de in economische termen gedefinieerde arbeidersklasse zou aan de basis liggen van de opkomst van het populisme. Zoals eerder onderzoek al heeft aangewezen, is in Nederland historisch gezien cultureel stemgedrag echter altijd al de norm geweest (Nieuwbeerta 1995), waardoor veel van hun internationale analyse hier niet opgaat. Dit geven de auteurs overigens zelf ook toe:

‘In Nederland lag dat anders en was de relatie tussen klassenpositie en stemgedrag onder invloed van de verzuiling vanouds juist verwaarloosbaar. Binnen de verzuilde verhoudingen identificeerden bijvoorbeeld katholieke werklieden zich meer met hun katholieke werkgevers dan met arbeiders met een andere levensbeschouwing, waardoor zij eerder op de KVP stemden dan op SDAP, CPN of PvdA. Maar waarom is dat sindsdien zo gebleven? Waarom hebben ontzuiling en secularisering in Nederland niet geleid tot de opkomst van het destijds voor zoveel andere landen kenmerkende patroon van een links stemmende maatschappelijke onderlaag en een rechts stemmende middenklasse?’ (Houtman en Achterberg 2010, p. 27)

Was het ‘onnatuurlijke’ stemgedrag van arbeiders te verklaren uit de confessionele cultuur van de verzuiling, hedendaags cultureel stemgedrag wordt door de auteurs verklaard door de opkomst van een ‘post-confessionele cultuur’ sinds de jaren zeventig. Deze post-confessionele cultuur ligt aan de oorsprong van de nieuwe conflictdimensie tussen kosmopolieten (Inglehart zijn postmaterialisten) en nationalisten (de rechtse tegenreactie). Dit alles heeft met een vertragend effect, dertig jaar later geleid tot de opkomst van het populisme:

‘Dat in Nederland de electorale doorbraak van nieuwrechts pas in 2002 heeft plaatsvonden, laat dan ook onverlet dat onder de bevolking reeds vanaf 1970 een nieuwe polarisatie is ontstaan, waarbij vooral immigratie, integratie en de multiculturele samenleving in het centrum van het maatschappelijke en politieke debat zijn komen te liggen.’ (Houtman & Achterberg 2010, p. 31)

De titel van hun boek *Farewell to the leftist working class* (Houtman et al. 2008), is enigszins verwarrend in deze context. Het vaarwel betreft in Nederland eerder een afrekening met *het idee* dat de arbeidersklasse van nature geneigd is links te stemmen, dan de populaire misvatting dat de arbeidersklasse vroeger links stemde en nu rechts stemt. Het werk van Houtman en Achterberg is dus een correctie op de internationale literatuur over het afgenomen belang van klasse, maar de vraag is of het van dienst is bij verklaring van de opkomst van het populisme in Nederland. Net als bij Bovens en Wille wordt verandering hier verklaard uit stabiliteit. Als cultureel stemgedrag altijd al de norm was, als de ‘postconfessionele cul-

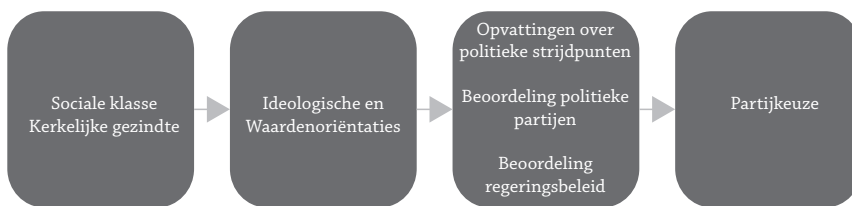
tuur' al sinds de jaren zeventig aanwezig is, dan moet er klaarblijkelijk een andere factor zijn die verklaart waarom het populisme van nieuw rechts pas dertig jaar later een doorbraak beleeft.

Lezen we tussen de regels door dan kunnen we deze factor wel terugvinden. Naarmate een samenleving meer belang hecht aan culturele thema's, zo stellen Houtman en Achterberg, stemmen laagopgeleiden rechtser, onafhankelijk van hun beroep of inkomen (dat Houtman en Achterberg als problematische indicator voor 'klasse' aanhouden, waardoor de auteur van dit artikel zich plots tot de arbeidersklasse mag rekenen). Dan wordt economisch stemgedrag zogezegd 'levend begraven' onder cultureel stemgedrag. Maar als economische verdelingskwesties meer aandacht krijgen, bijvoorbeeld door een crisis, dan zou volgens de auteurs de maatschappelijke onderlaag weer naar de linkse partijen moeten trekken (Van der Waal et al. 2007). Het probleem van deze analyse is niet zozeer dat het niet zou kunnen kloppen, eerder dat de variabelen die al het werk doen, namelijk de variaties in maatschappelijke aandacht voor culturele en economische issues, niet nader worden verklaard. Hier lijken politieke gebeurtenissen en de agenderende rol van politiek en opinievormers alweer een centrale betekenis te hebben, in het genereren van aandacht voor culturele of economische thema's, maar deze worden niet meegenomen in de analyse.

De funnel of causality

We zien bij Houtman en Achterberg, net als bij Bovens en Wille dat er problemen zijn om gebeurtenissen, politiek en ideologie in de analyse mee te nemen. Deze tekortkoming is verder te herleiden tot de basale modellen die binnen het kiezersgedrag onderzoek gehanteerd worden, afgeleid van de fameuze 'funnel of causality' van de Michigan School (Bartels 2008, Niemöller & van der Eijk 1989).

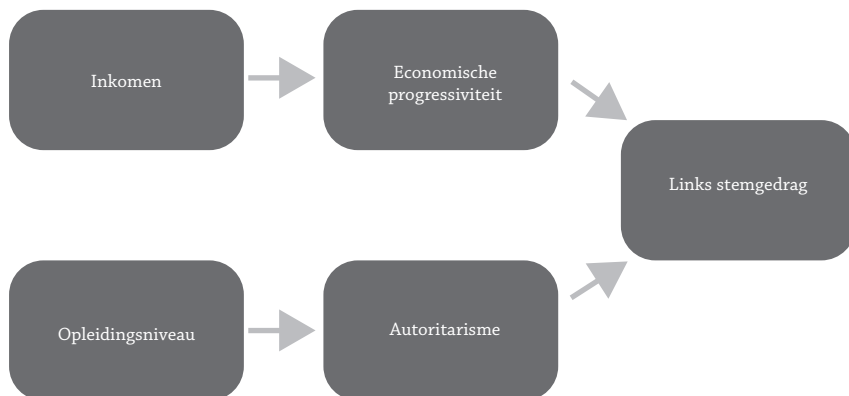
Figuur 2 Model NKO

Bron: Thomassen en Aarts 2000

Het bijzondere aan deze modellen is dat ze politiek conceptualiseren als eenrichtingsverkeer, overeenkomend met de pluralistische opvatting van politieke representatie als zijnde mimetisch of descriptief. Het kiezersgedrag onderzoek en het type dataset waarmee zij werkt, beperkt zich tot een eendimensionale machtsopvatting: de invloed die het electoraat uitoefent op de politiek. Dit heeft ook een ontologische dimensie: het mensbeeld van het autonome, rationele individu met op zichzelf staande behoeftes en belangen: de nutsmaximalisator. Een sociaal

Figuur 3 *Het cultureel stemgedrag model van Houtman en Achterberg*

Bron: Houtman en Achterberg 2010

constructionistische benadering gaat ervan uit dat de via de media, de politiek en het maatschappelijke middenveld, prioriteiten en situatiedefinities worden aan-geleverd die het politieke bewustzijn beïnvloeden. Wat betreft ontologie, gaat het ervan uit dat de mens een bewustzijn van de werkelijkheid en van zijn belangen heeft dat fragmentarisch, contradictoir en tot op bepaalde hoogte beïnvloedbaar is. Deze invloed betreft in minder mate hoe we over een thema denken, maar des te vaker waar we over denken, welke thema's in het brandpunt van de aandacht staan.

In dit laatste paradigma is de afgelopen jaren onderzoek gedaan via framing en discoursanalyse (Hajer & Uitermark 2007, Uitermark 2010, Blommaert 2007), maar het gezaghebbende onderzoek naar kiezersgedrag wordt bijna nooit gecon-fronteerd met deze meer hedendaagse stromingen, noch met de diepere ontologi-sche en epistemologische kwesties die erdoor worden opgeworpen. Verschillende onderzoeksparadigma's lijken gemoedelijk naast elkaar te kunnen bestaan, zon-der zich al teveel van elkaar aan te trekken, het type 'doorgeschoten theoretisch pluralisme' waar Nico Wilterdink (2011) het in zijn afscheidsrede nog over had. Af en toe is er natuurlijk sprake van contaminatie. Zo schrijven Houtman, Achter-berg en van der Waal (Van der Waal et al. 2010) bijvoorbeeld verschillende malen over de invloed van het populistische discours van 'welvaartschauvinisme', Bovens en Wille hebben het over het belang van 'de campagne-inspanningen en de framing van de informatie en de discussie door politieke elites' die ervoor zor-gen dat kiezers 'competente keuzes kunnen maken' (Bovens & Wille 2011a, p129). Klaarblijkelijk is er dan toch sprake van tweerichtingsverkeer. Deze losse observaties worden echter niet of nauwelijks in de methodologie, analyse en in de conclusies meegenomen.

In plaats van verder te bouwen en vooruit te gaan lijken de sociale wetenschappen eerder achteruit te zijn gegaan sinds de kritieken op het neopositivisme in de

jaren zeventig, wat betreft het vermogen van kritische zelfbevraging en complexiteit van de analyse. Het doorgeschoten theoretische pluralisme is hier mede debet aan en het is tijd om hiermee te breken. Dit artikel is geschreven uit de overtuiging dat er wel degelijk meerdere wetenschappelijke perspectieven op de opkomst van het populisme mogelijk zijn, maar ook: correcte en incorrecte perspectieven. Het nieuwe behavioralisme valt onder de laatste variant. Dit betekent echter niet dat de epistemologische tegenstellingen tussen kwantitatief en kwalitatief onderzoek onoverbrugbaar zijn. Internationaal gezien is er al langer een stroming binnen het kiezersgedrag onderzoek, die een sociaal-constructionistisch perspectief heeft proberen te integreren in grootschalig onderzoek. Zo stelt Elihu Katz, een van de prominente voorbeelden van een dergelijke integrale benadering, dat het grote probleem ligt bij de afzonderlijke behandeling van de massamedia en politieke opinies: 'they went their separate ways as if in agreement that communications research had charge of messages that move from top to bottom, and opinion research had charge of messages that move from the bottom up.' (Katz 1995, p xxii). Inmiddels is er een omvangrijke academische literatuur aan het ontstaan dat onder de noemer *media events*, sociologische theorie integreert met empirische benaderingen, om te analyseren hoe belangrijke gebeurtenissen een politieke duiding krijgen via de media (Couldry 2003, Couldry, Hep & Krotz 2010, Dayan & Katz 1992). Een dergelijke benadering, toegepast op de dramatische politieke gebeurtenissen van de laatste tien jaar, zou tot een veel correcter, complexer en completer beeld kunnen leiden van de opkomst van het populisme in Nederland.

De verzuiling

Tot slot speelt een belangrijk onopgelost thema in de sociale wetenschappen – achter de coulissen weliswaar – een sleutelrol in de verhandelingen over populisme. Dat is de analyse van de politieke structuur van de verzuiling in Nederland. Bij Houtman en Achterberg is verzuiling de historische verklaring voor cultureel stemgedrag in Nederland, waarvoor zij de post-confessionele cultuur als opvolger aanwijzen. Bij Bovens en Wille is het de verzuiling met haar massaorganisaties die de diplomademocratie, wat participatiekanalen betreft, bleek doet afsteken, waardoor het einde van de verzuiling samenvalt met de diplomademocratie. Het onopgeloste debat over wat er voor de verzuiling in de plaats is gekomen wat betreft politieke en maatschappelijke structuren lijkt een essentieel beginpunt voor een beter begrip van de opkomst van het populisme. In analyses van de verzuiling speelden politiek en ideologie een essentiële rol wat betreft het vormen van het electoraat. De elites van de zuil vormden hun achterban ideologisch via de media en via een politiek gekleurd maatschappelijk middenveld:

'Kiezers werden op basis van hun sociale klasse of kerkelijke richting politiek gesocialiseerd in zuilverwante organisaties, hetgeen leidde tot een voorkeur voor een zuilverwante partij en op de ideologie van de zuil gebaseerde politieke opvattingen' (Aarts en Thomassen 2000, p. 141)

‘Verzuiling is het proces, waarbij meerdere in één samenleving aanwezige, ideologisch beheerste groepen worden opgenomen in overwegend organisationele sociale controle-systemen, met een tendentie tot overwoekering van de ideële waarden door de organisatie en tot een ideologisch justifiëren van de organisationele beheersing.’ (Van Doorn geciteerd in Stuurman 1983, p. 65)

Na de verzuiling is het net alsof de wereld en de mensen daarin op existentiële wijze anders zijn gaan functioneren, en dat met de structuren van de verzuiling, politiek en ideologie er ook niet meer toe doen. Dat terwijl de bewegingen in de jaren zestig en zeventig die de verzuiling ten gronde richtten, zelf een uitgesproken ideologisch karakter hadden. Waar het ons vandaag de dag om zou moeten gaan, met de opkomst van een sterk ideologisch gedreven nieuw rechts, is te analyseren hoe politieke en maatschappelijke structuren, en de sociale constructie van publieke opinie via de media vandaag de dag functioneren, aan de hand van concrete politieke gebeurtenissen. Het gaat erom te analyseren hoe het populisme zich in die context heeft weten te manifesteren.

3 Conclusie

Dit artikel is een kritiek van wetenschappelijk onderzoek dat het populisme op eenzijdige wijze probeert te verklaren uit veranderend kiesgedrag. De these van dit artikel is dat de kern van de kritiek op dit type onderzoek van auteurs als Bourdieu, Lukes en Hall nog steeds valide is: studies naar kiezersgedrag besteden te weinig aandacht aan de strijd over hoe ideeën en voorkeuren gevormd worden, waardoor een eenzijdig en vertekend beeld dreigt te ontstaan van de opkomst van het populisme. Populisme wordt herleid tot allerlei langlopende tendensen onder het electoraat die de populisme stem dienen te verklaren. Deze langlopende tendensen zijn echter dermate algemeen van aard dat ze niet of nauwelijks getest of geduïd kunnen worden. Ondertussen wordt de politiek zelf tot een afgeleide factor gereduceerd. Het gevolg is dat de gebruikte theorieën over kiezersgedrag, aldus stemmen vanuit de praktijk van kiezersonderzoek zelf, ‘erg slecht overweg kunnen met politieke veranderingen’ (Aarts 2005, p7). En het probleem dat zich voordoet met de opkomst van het populisme in Nederland, is dat snelle verandering precies is wat er verklaard dient te worden (Bovens & Hendriks 2008). Het is bevreemdend dat er vanuit het onderzoek naar politiek gedrag een inmiddels wijdverspreide visie over het populisme wordt geproduceerd, waarin snelle verandering niet kan worden verklaard, waarin de belangrijkste politieke spelers en ontwikkelingen ontbreken. De betekenis van een historische periode, zoals Arendt stelt in het openingscitaat, laat zich enkel aflezen aan de hand van de bepalende gebeurtenissen die er licht op werpen. De effecten van 9/11, de moord op Fortuyn en Van Gogh, de spectaculaire opkomst en ondergang van Ayaan Hirsi Ali, de constructie van een nieuw politiek discours over islam en integratie komen echter nauwelijks terug in de behandelde analyses. Verder wordt er nauwelijks moeite gedaan om te beschrijven wat populisme nu eigenlijk inhoudt, hoe het

functioneert, en hoe het populariteit heeft weten te verwerven. Het populisme heeft zelf geen enkele 'agency' in deze verhandelingen¹⁵.

Deze tekortkomingen hebben een belangrijk politiek en ideologisch aspect: de opkomst van het populisme wordt genaturaliseerd tot een serie van autonome, spontane ontwikkelingen, waardoor de logische aanbeveling die van politieke accommodatie is. Zo stellen Bovens en Wille dat gevestigde partijen de voorstellen van Wilders in gematigde vorm moeten overnemen, willen we niet in een jarig dertig doemscenario terecht komen. De klassieke materialistische opvatting van de werking van ideologieën gaat ervan uit dat ideologie werkt door de herkenning te bemoeilijken van de onvoorziene historische omstandigheden waarop alle maatschappelijke verhoudingen berusten. In die zin is *Diplomademocratie* een ideologisch onderzoek: het ontkent de contingente aard van de doorbraak van het rechtspopulisme, in een poging te depolitiseren wat door en door politiek is. Een dergelijke pacificerende wetenschapspraktijk is slecht voor de democratie, omdat zij juist gebaat is bij een open blik op de geschiedenis, de realisatie dat het ook anders zou kunnen zijn, in het heden en in de toekomst.

De opkomst van het populisme biedt een uitgelezen mogelijkheid om de oude discussie over de structuur en het functioneren van het Nederlandse politieke systeem sinds de verzuiling weer opnieuw aan te gaan. Wat daarvoor nodig is, is niet zozeer methodologische strijd, waarbij eenieder zijn paradigmatische stellingen betreft, eerder een verdergaande vorm van integratie en wederzijdse kritiek tussen verschillende tradities van onderzoek. Meer theoretiserende benaderingen dienen samen met meer kwantitatieve en meer kwalitatieve benaderingen tot een overtuigender verklaringsschema te komen voor de politieke omslag van het afgelopen decennium.

Literatuur

- Aarts, C.W.A.M. (2005) *Dwarse Kiezers*. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar Politicologie, in het bijzonder vergelijkend electoraal gedrag. Twente: Universiteit Twente.
- Abts, K. (2004). Het populistisch appel: Voorbij de populaire communicatiestijl en ordinaire democratiekritiek. *Tijdschrift voor Sociologie* 25 (4) 451-476
- Ang, I., (1982) *Het geval Dallas: Populaire cultuur, ideologie en plezier*. Amsterdam: SUA.
- Arendt, H. (1958) *The Human Condition* (tweede druk). Chicago: University of Chicago Press.
- Bachrach, P. en M. Baratz (1970) *Power and Poverty, Theory and Practice*. Oxford: Oxford University Press.
- Bartels, L.M. (2008) The Study of electoral behavior. In: J.E. Leighly (red.) *The Oxford Handbook of American Elections and Political Behavior*. Oxford: Oxford University Press, 239-261.
- Bélangier, E. en K. Aarts, (2006). Explaining the rise of the LPF: Issues, discontent, and the 2002 Dutch election. *Acta Politica* 41 (1) 4-20;

15 Wegens ruimtegebrek is de beschrijving van het populisme zelf in dit artikel ook weinig aan bod gekomen, zie Oudenampsen (2010) voor een introductie in de populisme theorie van Ernesto Laclau en zie Abts (2004) voor een uitgebreidere behandeling van politiek populisme.

- Bell, D. (2002/1960) *The end of ideology: On the exhaustion of political ideas in the fifties, with 'the resumption of history in the new century'* (tweede herziene druk). Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Blokland H. (2004) *Pluralisme, Democratie en Politieke Kennis. Een rehabilitatie van de politiek*. Assen: Van Gorcum.
- Blommaert, J. (2005) *Discourse: a critical introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Blommaert, J. (2007) *De crisis van de democratie. Commentaren op de actuele politiek*. Berchem: EPO.
- Bourdieu, P. (1984). *Distinction: A Social Critique of Judgments of Taste*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Bourdieu, P. (1990) *In other word: Essays towards a reflexive sociology*. Stanford: Stanford University Press.
- Bovens, M en F. Hendriks (2008) Pacificatie en polarisatie: Kentering en continuïteit in politiek en bestuur in Nederland post 2002. *Bestuurskunde* 2008 (3) 56-63.
- Bovens, M. & A.C. Wille (2009) *Diplomademocracy. On the tensions between meritocracy and democracy*. Utrecht/Leiden: NWO.
- Bovens, M. & A.C. Wille (2011a) *Diplomademocratie. Over de spanning tussen meritocratie en democratie* (tweede druk). Bert Bakker: Amsterdam.
- Bovens, M. & A.C. Wille (2011b) Repliek Dossier Diplomademocratie. *Beleid en Maatschappij*, 38 (1), pp. 112-120.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2008) *Het Nationaal Kiezersonderzoek 2006, opzet uitvoering en resultaten*. Den Haag: OTB.
- Converse, P.E. (1964) The nature of belief systems in mass publics. In: D.E. Apter (red.) *Ideology and Discontent, International Yearbook of Political Behavior Research, Volume 5*. New York: Free Press.
- Converse, P. E. (1972) Change in the American electorate. In: A. Campbell en P.E. Converse (red.), *The human meaning of social change*. New York: Russell Sage.
- Couldry, N. (2003) *Media Rituals. A Critical Approach*. Londen: Routledge.
- Couldry, N., A. Hepp en F. Krotz (2010) *Media events in a global age*. Oxford: Routledge.
- Dahl, R. (1961) The behavior approach in Political Science: Epitaph for a monument to a successful protest. *The American Political Science Review*, 55 (4) 763-772
- Dayan, D. en E. Katz (1992). *Media Events: The Live Broadcasting of History*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Easton, David (1962): Introduction: The current meaning of 'behavioralism' in Political Science. In: J. S. Charlesworth (red.) *The Limits of Behavioralism in Political Science*. Philadelphia: The American Academy of Political and Social Science.
- Eurobarometer (2005) De Europese Grondwet: Postreferendum opiniepeiling in Nederland. TNS NIPO: Amsterdam.
- Fennema, M. (1976). Professor Lijphart en de Nederlandse politiek. *Acta Politica* 11 (1) 54-77.
- Hakhverdian, A., W. van der Brug en C. de Vries (2011), Kloof laag- en hoogopgeleiden wordt juist kleiner. Sociale vraagstukken 10 februari 2011. Online: <http://www.socialevraagstukken.nl/site/2011/02/10/de-%E2%80%98opleidingskloof%E2%80%99-iseerder-geslonken-dan-gegroeid/> (laatst bezocht op 14 november 2011).
- Hajer, M. (1995) *The politics of environmental discourse. Ecological Modernization and the Policy Process*. Oxford: Oxford University Press.
- Hajer, M. en J. Uitermark (2008) Performing authority: Discursive politics after the assassination of Theo van Gogh. *Public Administration* 86 (1) 1-15
- Hall, S. (1991) *Het minimale zelf en andere opstellen*. Amsterdam: SUA.

- Houtman, D., P. Achterberg, P. en A. Derks, (2008) *Farewell to the Leftist Working Class*. New Brunswick, N.J.: Transaction.
- Houtman, D., Achterberg, P. (2010) Populisme in de polder: Stemmen en mopperen in een post-confessionele politieke cultuur. *Kritiek* (2010) 11-31.
- Katz, E. (1995) Introduction. In: T. Glasser en C. Salmon (red.) *Public opinion and the communication of consent*. New York / Londen: The Guilford Press.
- Lijphart, A. (1968) *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*. Amsterdam: De Bussy.
- Lindblom (1977) *Politics and Markets: The World's Political-Economic Systems*. New York: Basic Books.
- Lipset, S.M. (1963) *Political Man, the social bases of politics*. New York: Doubleday Anchor Books.
- Lukes, S. (2005) *Power: A radical view* (tweede druk). New York: Palgrave MacMillan
- Mouffe, C. (2005) *On the political*. Oxford: Routledge.
- Nauta, L. en E. Nagel (red.) (1975) *Het neopositivisme in de sociale wetenschappen: analyse, kritiek, alternatieven*. Amsterdam: Van Gennep
- Nieuwbeerta, P. (1995), *The Democratic Class Struggle in Twenty Countries (1945-1990)*. Amsterdam: Thesis Publishers.
- Niemöller, B., C. van der Eijk. (1990) Partij en kiezer: herwaardering van een relatie. In: *DNPP Jaarboek 1989*. Groningen: DNPP, 1-19.
- Oudenampsen, M. (2010) De Roep van het Volk. Populisme en de Ruk naar Rechts. In: *Kritiek* 2010, 32-51.
- Pels, D. (2009) Markt Populisme en Politiek Populisme. In: *Waterstof* 45 (2009).
- Plasschaert Quality in Research BV (2005) *Motivatie-onderzoek Europese grondwet - een kwalitatief onderzoek*. Amsterdam: Plasschaert Quality in Research BV.
- Reybrouck, D. van (2008) *Pleidooi voor Populisme*. Amsterdam/Antwerpen: Querido.
- Stuurman, S. (1983) *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat: aspecten van de ontwikkeling van de moderne staat in Nederland*. Nijmegen: SUN.
- Terwel, J. (2006) *Is de school een sorteermachine? Schoolkeuze en schoolloopbaan van leerlingen van 10-16 jaar*. Afscheidsrede hoogleraar Onderwijspedagogiek. Amsterdam: Vrije Universiteit Amsterdam.
- Thomassen, J., K. Aarts en H. van der Kolk (2000) (red.), *Politieke veranderingen in Nederland 1971-1998: Kiezers en de smalle marges van de politiek*. Den Haag: SDU
- Uitermark, J. (2010). *Dynamics of Power in Dutch Integration Politics*. Proefschrift, Universiteit van Amsterdam.
- Van der Waal, J, P. Achterberg en D. Houtman (2007) Class Is Not Dead—It Has Been Buried Alive: Class Voting and Cultural Voting in Postwar Western Societies (1956–1990) *Politics & Society* 35 (3) 403-426.
- Van der Waal, J., Achterberg, P., Houtman, D., de Koster, W. en Manevska, K. (2010) 'Some are more equal than others': Economic egalitarianism and welfare chauvinism in the Netherlands. *Journal of European Social Policy* 20 (4) 350-363.
- Van Dijk, T.A. (1977) *Text and context. Explorations in the semantics and pragmatics of discourse*. Londen: Longman.
- Van der Brug, W. (2003). How the LPF fuelled discontent: empirical tests of explanations of LPF support. *Acta Politica* 38 (1) 89-106.
- Van der Brug, Wouter (2004). Voting for the LPF: Some Clarifications. *Acta Politica* 39 (1) 84-91
- Van der Zwan, A. (2004). How the LPF fuelled discontent: A comment. *Acta Politica* 39 (1) 79-83;

Wilterdink, N. (2011) *Omstreden Wetenschap. Goede en Slechte Sociologie*. Afscheidsrede
Hoogleraar Cultuursociologie. Amsterdam: Amsterdam University Press.